

आदर्श पुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अयास्या मुण्डकोपनिषद् आदर्शपुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्कारणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संग्रहश्च प्रदर्श्यन्ते—

- (क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, विन्डिओथिका इण्डिकेत्याख्यग्रन्थावल्यां मुद्रिता पुण्यपत्तननिवासिनां कै० वे० शा० रा० रा० देवोपाह्ववालशास्त्रिणाम् ।
- (ख.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवासिनां किषे इत्युपाह्वानां श्रीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेव वालासाहेव इत्येतेषाम् ।
- (ग.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, काश्यां शिळामुद्रिता, आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहस्था । मुद्रणकालः—सं० १९४२ ।
- (घ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषन्मूलमात्रा, पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेव नगरकर इत्येतेषाम् ।
लेखनकालः—शके १७०१ ।
- (ङ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, बटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
- (च.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० सं० रा० रा० सोरटीबुधा इत्येतेषाम् ।
- (छ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां आठवळे इत्युपाह्वानां वे० रा० रा० रामचन्द्रमट्ट इत्येतेषाम् । लेखनकालः—शके १६३२ ।
- (ज.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्भाष्यसमेता, बिचूरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० रावसाहेव अण्णासाहेव इत्येतेषाम् ।
- (झ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, बटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।

- (ब.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, नागपुरनिवासिनां
श्रीयुतानां रा० रा० अप्पासाहेव घुटी इत्येतेषाम् ।
- (ट.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, करवीरपुरनिवासिनां
श्रीमतां वे० शा० सं० गुरुमहाराजानाम् । लेखन-
कालः—संवत् १८७८ ।
- (क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषदीपिका, मुम्बापुरनिवासिनां वे० शा०
सं० रा० जयकृष्णमहाराजानाम् ।

समाप्त्यमादर्शपुस्तकालेखपात्रिका ।

महीन्द्रः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽऽयासेन लब्धा विद्येति श्रोतृ-
 बुद्धिमरोचनाय विद्यां महीकरोति । स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायां
 सादराः प्रवर्तेरन्निति । प्रयोजनेन तु विद्यायाः सांध्यसाधनलक्षणसंबन्ध-
 मुत्तरत्र वक्ष्यति—“ मिथते हृदयग्रन्थिः ” इत्यादिना । अत्र चापरशब्द-
 वाच्यायामृग्वेदादिलक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसार-
 कारणाविद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्तत्वा परापरविद्याभेद-
 करणपूर्वकमविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिना । तथा परमाप्तिसाधनं
 सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुमसादलभ्यां ब्रह्मविद्यामाह—परीक्ष्य
 लोकानित्यादिना । प्रयोजनं चासकृद्ब्रवीति ब्रह्मं वेद ब्रह्मैव भवतीति ।

स्तुत्यर्थमिति । विद्यास्तुतौ तात्पर्यात् स्ववृत्तिदोष इत्यर्थः । स्तुतिर्वा किमर्थेत्यत
 आह—श्रोतृबुद्धीति । प्रवर्तेरन्निति पाठो युक्तः । वृत्तघातोरात्मनेपदित्वात् । विद्या-
 या यत्प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोऽपि प्रयोजनं मविद्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयो-
 जनसंबन्धमाह—प्रयोजनेन विवति । संसारकारणानिवृत्तिर्ब्रह्मविद्याफलं चेत्तर्ह्यपर-
 विद्ययैव तन्निवृत्तेः संबन्धतदर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाशकोपनिषद्ब्रह्मवात्त्वात्तन्नेत्याशङ्क्याऽऽह—
 अत्र चेति । संसारकारणमविद्यादिदोषस्तन्निवर्तकत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकायाः
 न संबन्धविरोधात् । न हि शतशोऽपि प्राणायामं कुर्वतः शुक्तिदर्शनं विना तदवि-
 द्यानिवृत्तिर्दृश्यते । ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणाविद्यानिवर्तकत्वं नास्तीति
 स्वयमेवोक्त्वा ब्रह्मविद्यामाहेति संबन्धः । किं च परमपुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः
 परविद्यात्वं निकृष्टसंसारफलत्वेन च कर्माविद्याया अपरविद्यात्वम् । ततः सभाख्या-
 मलादपरविद्याया मोक्षसाधनत्वामावोऽभ्यगम्यत इत्याभिप्रेत्याऽऽह—परापरेति ।
 यथाऽऽहुः—कर्मजैः केवलब्रह्मविद्यायाः वर्तुसंस्कारत्वेन कर्मोक्तत्वात्त्वात्तन्नेयेण पुरु-
 षार्थसाधनत्वं नास्तीति तदनन्तरश्चर्येव निराकृतमित्याह—तथा परमाप्तिसाधनमिति ।
 ब्रह्मविद्यायाः कर्मोक्तत्वे कर्मणो निन्दा न स्यात् । न खल्वब्रह्मविद्यानाय प्रधानं विनि-
 न्यते । अत्र तु सर्वसाधनसाधनत्वेत्या तद्विषयवैराग्याभयानपूर्वकं परमाप्तिसाधनं
 ब्रह्मविद्यामाह । अतो ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात्तत्प्रकाशकोपनिषदां न कर्तुः स्ताव-
 फ्तवमित्यर्थः । शृणुनिषदां स्वतन्त्रब्रह्मविद्याप्रकाशकत्वं स्वातर्हि तदप्यतूणा सर्व-
 पामेव किमिति ब्रह्मविद्या न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—गुरुमसादलभ्यापिति । गुर्वनुग्र-
 हादिसंस्काराभावात्सर्वेषा यद्यपि न भविष्यात् तथाऽपि विशाखाधिकारिणां भविष्यतीति
 भावः । ननु स्वतन्त्रा चेद्ब्रह्मविद्या तर्हि प्रयोजनसाधनं न स्यात् । सुखदुःखप्राप्तिपरि-
 हारयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यतावगमात्तत्रऽऽह—प्रयोजनं चेति । स्मरणमात्रेण विस्मृत-

परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामाधिकारस्तथाऽपि संन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति भैक्ष्य-
चर्या चरन्तः संन्यासयोगादिति च श्रुवन्दर्शयति । विद्याकर्मविरोधाच्च । न
हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि संपादयितुं शक्यम् ।
विद्यायाः काष्ठविशेषामावादनियतनिमित्तत्वात्कालंसंकोचानुपपत्तिः । यत्र
गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वादि लिङ्गं न तत्स्थितन्यायं घाचितु-
मुत्सहते । नहि विधिशतेनापि तयाः प्रकाशयोरैकत्र सद्भावः शक्यते

सुवर्णलाभे सुखपाप्तिपत्तिद्वे रज्जुतत्त्वज्ञानमात्राच्च सर्वजन्यमयकम्पादिदुःखनिवृत्तिप्र-
सिद्धेश्च न प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वं प्रयोजनस्यैकगतिकम् अतो विश्रब्धं श्रुतिः प्रयोजन-
संबन्धं विद्याया असङ्कटवर्ति । तस्मात्तत्प्रकाशकोपनिषदो व्याख्येयत्वं संभवतीत्यर्थः ।
यद्याऽऽहुरेकदेशिनः स्वाध्यायाध्ययनविधेर्यावद्योषफलस्य त्रैवर्णिकाधिकारत्वादधीतो-
र्पनिषज्ज्ये ब्रह्मज्ञानेऽस्यैव सर्वेषामधिकारः । ततः सर्वाश्रमकर्मसमुच्चितैव ब्रह्मविद्या
मोक्षसाधनमिति तत्राऽऽह—ज्ञानमात्र इति । सर्वस्वत्यागात्मकसंन्यासनिष्ठैव परंब्रह्म-
विद्या मोक्षसाधनमिति वेदो दर्शयति । तादृशसंन्यासिनां च कर्मसाधनेस्य स्वस्या-
भावात् कर्मसंभवः । आश्रमधर्मोऽपि शमदमाद्युपबृंहितविद्याभ्यासनिष्ठत्वमेव । तेषां
शौचाचमनादिरपि तत्त्वतो नाऽऽश्रमधर्मो लोकसंग्रहाप्यत्वात् । ज्ञानाभ्यासेनैवापावन-
त्वनिवृत्तेः । ' नहि ज्ञानेन सहसं पवित्रमिह विद्यते ' इति स्मरणात् । त्रिषवण-
ज्ञानाविध्यादेरज्ञसंन्यासविषयत्वात् । अतः कर्मानिवृत्त्यैव साहित्यं ज्ञानस्य न कर्मणे-
त्यर्थः । इतश्च न कर्मसमुच्चिता विद्या मोक्षसाधनमित्याह—विद्याकर्मविरोधाच्चेति ।
अकर्तृ ब्रह्मैवास्मीति कराम चेति स्फुटो व्याघात इत्यर्थः । यदा ब्रह्मात्मैकत्वं विसं-
रति तदोत्पन्नाविद्योऽपि करिष्यति ततः समुच्चयः संभाव्यते इति न वाच्यमित्याह—
विद्याया इति । ननु गृहस्थानामाह्वरःप्रभृतीनां विद्यासंप्रदायप्रवर्तकत्वदर्शनं दृढ-
स्याश्रमधर्मभिः समुच्चयो लिङ्गादवगम्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—यत्त्विति । लिङ्गस्य
न्यायोपबृंहितस्यैव गमत्वाद्भक्तिवारासमुच्चये च न्यायाभावात्प्रत्युत विरोधदर्शनात्
लिङ्गेन समुच्चयसिद्धिः । संप्रदायप्रवर्तकानां च गार्हस्थ्यस्याऽऽभासमात्रत्वात्तत्त्वानु-
संधानेन मुहुर्मुहुर्नाघात् ।

यस्य मे चास्ति सर्वत्र यस्य मे नास्ति किंचन ।

मिथिलयां प्रदीप्तायां न मे किंचन दहते ॥

इत्युद्गारदर्शनात्कर्माभासेन न समुच्चयः स्यात्तत्र च त्रैवर्णे दृश्यते इति भावः ।

१ क. ख. "मृतात्परि" । २ क. ज. "भैक्ष्य" । ३ क. ख. "लकर्मत" । ४ क. "कल्पसंभवा" ।
ख. "कल्प" । ५ क. ख. "नस्या" । ग. "नस्य घनस्या" । ६ क. "मेष इत्य" । ७ क. "न्य इ" ।
८ क. ख. "त्वात्" ।

कर्तुं किमुत लिङ्गैः केवलैरिति । एवमुक्तसंबन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽ-
ल्पाक्षरं ग्रन्थविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपपन्त्यात्मभावेन श्रद्धाम-
क्तिपुरासराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूर्णं निशातयति परं वा ब्रह्म
गमयत्यविद्यादिसंसारकारणं चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् ।
उपनिषूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ।

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता
भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथ-
र्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

ब्रह्मा परिवृद्धो महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिशेत् इति । देवानां
द्योतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन्प्रयमोऽग्रे वा संबभूवाभि-
व्यक्तः सम्यक्स्वातन्त्र्येणेत्यभिप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्संसारि-
णोऽन्ये जायन्ते । “ योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः ” इत्यादिस्मृतेः । विश्वस्य
सर्वस्य जगतः कर्तोत्पादयिता । भुवनस्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशे-
षणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये । स एवं प्रख्यातमहस्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः
परमात्मनो विद्यां ब्रह्मविद्याम् ‘ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् ’ इति विशेष-
णात्परमात्मविषया हि सा । ब्रह्मणा वाऽग्रजेनोक्तं ब्रह्मविद्या । तां
सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्याश्रयाभित्यर्थः ।

साधितं व्याख्येयत्वमुपसंहरति—एवामिति । ग्रन्थे कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग इति शङ्का-
यामुपनिषच्छब्दवाच्यविद्यार्थत्वात्प्राज्ञाणिक इति दर्शयितुं विद्याया उपनिषच्छब्दार्थ-
त्वमाह—य इमामिति । आत्मभावेनेति । प्रेमास्पदतयेत्यर्थः । अनर्थपूर्णं क्लेशसमूहं
निशातयति शिथिली करोत्यपरिपक्वज्ञानाद्द्विर्जन्मभिर्मोक्षसंभवादित्यर्थः ।

ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥

इति स्मरणाद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिशेत् इति परिशुद्धत्वसिद्धमित्यर्थः ।

योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽऽक्तः सनातनः ।

सर्वभूतमणोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवो ॥

सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयेव विशयत इति । “येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं
मैत्रमविज्ञातं विज्ञातम्” इति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौति । विद्या-
मयैर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठश्च सौ प्रथमश्चानेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिकारेष्व-
न्यतमस्य सृष्टिकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृष्ट इति ज्येष्ठस्तस्मै ज्येष्ठपुत्राय
प्राहोक्तवान् ॥ १ ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचा-
ङ्किरे ब्रह्मविद्याम् । न भारद्वाजाय सत्यवहाय
प्राह भारद्वाजोऽङ्किरसे परावराम् ॥ २ ॥

यामेतामथर्वणे प्रवदेतावदङ्किरसि श्रियां ब्रह्मा तामेव ब्रह्मणः मातामथर्वा पुरा
पूर्वमुवाचोक्तवानङ्किरेऽङ्किर्नाम्ने ब्रह्मविद्याम् । स चाङ्किर्भारद्वाजाय भारद्वा-
जगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनामः प्राह प्रोक्तवान् । भारद्वाजोऽङ्किरसे स्व-
शिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्नास्परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावर-
सर्वविद्याविषयव्याप्यैर्वा तां परावतामङ्किरसे प्राहेत्यनुपङ्गः ॥ २ ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्किरसं विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति ॥ ३ ॥

शौनकः शूनकस्यापत्यं महाशाली महाशालोऽङ्किरसं भारद्वाजशिष्यमा-
चार्यं विधिवद्यथाशास्त्रमित्येतत् । उरसन्न उपगतः सन्पप्रच्छ पृष्टवान् । शौन-
काङ्किरसोः संबन्धादवर्गाविविधाविशेषणदुपमनदविधेः पूर्ववामनियम इति
गम्यते । मर्यादाकरणार्थं मध्यदीपिकान्ययार्थं वा विशेषणम् । अस्मदादि-
व्युपसदनाविधेरिष्टत्वात् । किमित्याह—कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते तु इति वितर्के
भगवो हे भगवन्सर्वं यदिदं विज्ञेयं विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येक-

‘स्वयमुद्धतः शुक्रशोणितसंयोगमन्तरेणाऽऽवेर्भूतः’ इति श्रुतेः स्वातन्त्र्यं गम्यत
इत्यर्थः । वाक्योत्पत्तिवृत्त्यभिप्रेतकं । द्वैय ब्रह्मविद्या । तच्च ब्रह्म सर्वाभिप्रेत्युक्तम् ।
ततः सर्वविद्यानां व्यञ्जकतयाऽऽश्रीयत इति सर्वविद्याश्रयाऽथवा सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा
परिसमाप्तिमंत्रति यस्यामुत्पत्त्यां ज्ञातव्याभावात्सा सर्वविद्याप्रतिष्ठेत्याह—सर्ववि-
द्यावेद्यं वेति ॥ १ ॥ २ ॥

स्मिञ्ज्ञाते सर्वविद्भवतीति शिष्टमवादं श्रुतवाञ्छीनकस्ताद्विशेषं विज्ञातुकामः
सन्कस्मिन्निति वितर्कयन्प्रपच्छ । अथवा लोकसामान्यदृष्ट्या ज्ञात्वैव प्रपच्छ ।
सन्ति लोके सुवर्णादिशकलभेदाः सुवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना
लौकिकैः । तथा किंनस्ति सर्वस्य जगद्भेदस्यैकं कारणम् । यदेकस्मिन्विज्ञाते
सर्वं विज्ञातं भवतीति । नन्वविदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति
तदिति तदा प्रश्नो युक्तः । सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा
कस्मिन्निधेयमिति । न । अक्षरवाहुल्यादायासभीरुत्वात्प्रश्नः संभवत्येव
किंत्वेकस्मिन्विज्ञाते सर्ववित्स्यादिति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह

स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैत्रापरा च ॥ ४ ॥

तस्मै शौनकायाङ्गिरा आह किलोवाच । किमित्युच्यते । द्वे विद्ये वेदितव्ये
इति । एवं ह स्म किल यद्ब्रह्मविदो वेदार्गाभिन्नः परमार्थदर्शिनो वदन्ति । के
ते इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा च धर्माधर्मसाधनतत्फलविषया ।
ननु कस्मिन्विदिते सर्वविद्भवतीति शौनकेन पृष्टं तस्मिन्वक्तव्येऽपृष्टमाहाङ्गिरा
द्वे विद्ये इत्यादि । नैष दोषः । क्रमापेक्षत्वात्प्रति वचनस्य । अपरा हि विद्याऽ-
विद्या सा निराकर्तव्या । तद्विषयेऽहि विदिते न किञ्चित्त्वतो विदितं स्या-
दिति निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पश्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति न्यायात् ॥ ४ ॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योति-

पमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥ ।

प्रश्नार्थमाह—एकस्मिन्निति । उपादानात्कार्यस्य पृथक्सत्त्वामावाह्युपादाने ज्ञाते-
तत्कार्यं ततः पृथग्नास्तीति ज्ञातं भवतीति सामान्यव्याप्तिस्तद्वत्त्वाद्वा प्रपच्छेत्याह—
अथवेति । प्रश्नासराजस्यमासिष्य समापत्ते—नन्वविदिते हीत्यादिना । किमस्ति
तदिति प्रयोगेऽक्षरवाहुल्येनाऽऽयासः स्यात्तद्भीरुतया कस्मिन्नित्यसराजस्ये छाषवा
त्प्रश्न इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तत्र काऽपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषामित्यङ्गानि षडेपाऽपरा विद्या । अथेदानीमियं परा विद्योच्यते यथा तद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरमधिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्यर्थत्वात् । न च परमाक्षरवगमार्थस्य भेदोऽस्ति । अविद्याया अपाय एव हि परमाप्तिर्नार्यान्तरम् । ननु ऋग्वेदादिवाद्या तर्हि सा कथं परा विद्या स्वान्मोक्षसाधनं च । या वेदवाद्याः स्मृतय इति हि स्मरन्ति । कुट्टित्वाग्निष्फलत्वादानादेया स्यात् । उपनिषदां च ऋग्वेदादिवाह्यत्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथकरणमनर्थकम् । अथ कथं परेति । न । वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । उपनिषद्देद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्दराशिर्विवक्षितः । शब्दराश्याधिगमेऽपि यत्नान्तरमन्तरेण गुर्वभिगमनादिलक्षणं वैराग्यं च नाक्षराधिगमः संभवतीति पृथक् णं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति कथनं चेति ॥५॥

यत्तदद्वैश्यमश्रात्मगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तद-
पाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद-
व्ययं यद्भूतयोर्निं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

कल्पः सूत्रग्रन्थः । अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः । अविद्याया अपगम एव परमाप्तिरूपचर्यते । अविद्यापमगश्च ब्रह्मावगतिरेवेति व्याख्यातमस्माभिर्ज्ञातोऽर्थस्तज्ज्ञाप्तिर्वाऽविद्यानिवृत्तिरित्येतद्व्याख्यामाद्यसरे । अतोऽधिगमशब्दोऽत्र प्राप्तिपर्याय एवेत्याह—
न च परमाक्षरिति । साङ्गानं भेदानामपरविद्यात्वेनोपन्यासात्ततः पृथकरणाद्वेदवाह्य-
तया ब्रह्मविद्यायाः परत्वं न संभवतीत्याक्षिपति—नान्विति ।

या वेदवाद्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टित्यः ।

सर्वास्ता निष्कलाः वेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥

इति स्मृतेः कुट्टित्वादानुपादेय स्यादित्यर्थः । विद्याया वेदवाह्यत्वे तदर्थानामुपनिष-
दामप्युग्वेदादिवाह्यत्वं प्रसज्येत्यर्थः । वेदवाह्यत्वेन पृथकरणं न भवति । किंतु वैदिक-
स्यापि ज्ञानस्य वस्तुविषयस्य ः शब्दराश्यातिरेकाभिप्रायेणेत्याह—न वेद्यविषयेति ॥६॥

यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारत्तोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालाद्-
न्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यग्निहोत्रादिलक्षणो न तयेह परविद्याविषये । वाक्यार्थज्ञान-
समकाल एव तु पर्यवसितो भवति । केवः शब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्य-
तिरिक्ताभावात् । तस्मादिह परां विद्यां प्रविशेषणेनाक्षरेण विशिनष्टि-यत्त-
ददेशमित्यादिना । वक्ष्यमाणं बुद्धं राह्यं सिद्धवत्परामृश्यते-यत्तदिति ।
अदृश्यमदृश्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृशेर्विद्विष्यत्तस्य पञ्चे-
न्द्रियद्वारकत्वात् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं गोत्रमन्वयो
मूलमित्यनर्थान्तरम् । अगोत्रमनन्वयापेत्त्यर्थः । न हि तस्य मूलपरित्येना-
न्वितं स्यात् । वर्धन्त इति वर्णा इत्यत्रः स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा ।
अविद्यमाना वर्णा यस्य तदवर्णमक्षरम् । अक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च नामरू-
पविषये करणे सर्वजन्तूनां ते अविद्यमाने यस्य तदक्षुःश्रोत्रम् । यः सर्वज्ञः
सर्वविदित्यादिचेतनावत्त्वाविशेषणत्वात्माः संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रा-
दिभिः करणैरर्थसाधकत्वं तदिहाक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते । “पश्यत्यक्षुः स
शृणोत्यकर्णः” इत्यादिदर्शनात् । किंच तदपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितमित्येतत् ।
यत् एवमग्राह्यमग्राह्यं चातो नित्यमस्ति शि । विशुं विविधं ब्रह्मादिस्थाव-
रान्द्रपाणिभेदेर्भवतीति विशुम् । सर्वज्ञं व्यापकमाकाशवत्सुसूक्ष्मं शब्दादिस्थूल-
त्वेकारणरहितत्वात् । शब्दादयो प्राकाशत्वादीनामुत्तरीचरं स्थूलत्वकार-
णानि तदमावात्सुसूक्ष्मम् । किंच तदव्ययमुक्तधर्मत्वादेव न व्येतीत्यव्ययम् ।
न ह्यनङ्गस्य स्वाङ्गापचयलक्षणो व्ययः संभवति शरीरस्येव नापि कोशा-
पचयलक्षणो व्ययः संभवति राज्ञ इव । नापि गुणद्वारको व्ययः संभवत्य-
गुणत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च । यदेवंलक्षणं श्रुतयोर्निभूतानां कारणं पृथिवीव
स्थावरजंगमाना परिपश्यन्ति सर्वत्र आत्मभूतं सवेत्याक्षरं पश्यन्ति घीरा
भीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं यथा विद्ययाऽभिगम्यते सा परा विद्येति
समुद्रापार्थः ॥ ६ ॥

कर्मेन्द्रियादिलक्षणवाग्विशेषेण च प्रकाशणमेत्याह—यथा विधिविषये इति ।
अर्थास्यविषयेप्रसङ्गात् प्रचनरत्त्वमपि शङ्कनं भवति मत्वाऽऽह—यः सर्वज्ञ इति ।
अगुणत्वादिति । उपसर्जनरहितत्वात्त्यर्थः । सर्वज्ञत्वकत्वाद्येति । हेपस्यातिरे-
कस्याभावाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या-
भोपधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुपात्केशलो-
मानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

भूतयोन्यक्षरमित्युक्तं तत्कथं भूतयोनिस्त्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः । यथा लोके प्रसिद्धम् । ऊर्णनाभिर्लूताकीटः किञ्चित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यतिरिक्तानेव तन्तून्बहिः; मसारपति पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति स्वात्मभावमेवाऽऽपादयति । यथा च पृथिव्याभोपधयो ग्रीह्यादिस्या-
वरान्ता इत्यर्थः । स्वात्माव्यतिरिक्ता एव भवन्ति । यथा च सतो विद्य-
मानाज्जीवतः पुरुपात्केशलोमानि केशाश्च लोमानि च संभवन्ति विलस-
णानि । यथैते दृष्टान्तास्तथा विलक्षणं सलक्षणं च निमित्तान्तरानपेक्षाद्यो-
क्तलक्षणादक्षरात्संभवति समुत्पद्यत इह संसारमण्डले विश्वं समस्तं जगत् ।
अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुखार्थप्रबोधनार्थम् । यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं
तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युगपद्ब्रह्ममुष्टिमक्षेपवदिति ॥ ७ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्ना-
न्नाणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

क्रमनियमविवक्षार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते । तपसा ज्ञानेनोत्पत्तिविधि-
ज्ञप्तया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयत उपचीयत उत्पिपादयिपदिदं जगदङ्क-
रमिव बीजमुच्छ्रुततां गच्छति पुत्रमिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतपस्य
सृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तथोपचितात्ततो ब्रह्मणोऽन्नमद्यते भुज्यत
इत्यन्नप्रव्याकृतं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितावस्थारूपेणाभिजा-

ब्रह्म न कारणं सहापशून्यत्वात्कुलमात्रवदित्यस्यानैकान्तिकत्वमुक्तमूर्णनाभिदृष्टा-
न्तेन । ब्रह्म जगतो नोपादानं तदभिन्नत्वात्स्वरूपस्यैवेत्यनुमानान्तरस्यानैकान्तिकत्व-
माह—यथा च पृथिव्यामिति । जगन्न ब्रह्मोपादानं तद्विलक्षणत्वात् । यद्यद्विल-
क्षणं तत्तदुपादनकं न भवति । यथा घटो न तन्तुपादनक इति । अथ व्यभिचारा-
र्थमिह—यथा च सत इति । एकमित्यपि दृष्टान्ते सर्वानुमानानामनैकान्तिकत्वं
योजयितुं शक्यमिति शङ्कमानं प्रत्याह—अनेकदृष्टान्तोति ॥ ७ ॥

ईश्वररूपोपाधिभूतं मायातत्त्वं महाभूतादिरूपेण सर्वजीवरूपलभ्यत इति सर्वसाधारण्येऽपि
कथं जा रतेऽनादिसिद्धत्वादेत्याशङ्क्याऽऽह—व्याचिकीर्षितेति । कर्मापूर्वसमाधिभूत-

यत् उत्पद्यते । ततश्चाव्याकृताद्व्याचिकीर्षितावस्यातोऽन्नात्प्राणो हिरण्य-
गर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठितजगत्साधारणोऽविद्याकामकर्मभूतसमु-
दायवीजाङ्कुरो जगदात्माऽभिजायत इत्यनुपङ्गः । तस्माच्च प्राणान्मनो मन-
आख्यं संकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते । ततोऽपि संकल्पा-
द्यात्गकान्मनसः सत्यं सत्याख्यमाकाशादिभूतपञ्चकमभिजायते । तस्मात्स-
त्याख्याद्भूतपञ्चकादण्डक्रमेण सप्त लोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिमा-
णिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि । कर्मसु च निमित्तभूतेष्वमृतं कर्मजं फलम् ।
यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विनश्यन्ति तावत्फलं न विनश्यतीत्यमृ-
तम् ॥ ८ ॥

यः सर्वज्ञः सर्ववियस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मा-

देतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

=====

उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह—य उक्तलक्षणोऽक्षराख्यः
सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषेण सर्वं वेत्तीति

सूक्ष्मव्याकृतमिति केचित् । तत्र । तस्य प्रतिजीवं भिन्नत्वादीश्वरत्वोपाधित्वात्संभवात् ।
सामान्यरूपेण संभवेऽपि पृथिव्यादिसामान्यानां बहुत्वात् । प्रकृतावेकत्वश्चतित्व्याकोपापा-
ताज्जाड्यमहामायाख्येऽपि संभवेऽपि न कर्मापूर्वसमवायिष्यम् । तस्याकारकत्वाद्बु-
द्ध्यादीनामेव कारकत्वाभिधानात् । कारकवयवेऽप्येव क्रियासमवायाभ्युपगमात् । किं
न कार्यस्य स्वकारणप्रकृतित्वं दृष्टमिति भूतसूक्ष्मस्यापञ्चीकृतंभूतप्रकृतित्वं न स्यात् ।
तामान्महाभूतसर्गादिसंस्कारास्पदं गुणत्रयसाम्यं मायातत्त्वमव्याकृतादिशब्दवाच्यमि-
हाभ्युपगन्तव्यम् । पूर्वस्मिन्नक्षरे हिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तं प्रकृतं ज्ञानं कर्म च येना-
नुष्ठितं तदनुग्रहाय मायोपाधिरुं ब्रह्म हिरण्यगर्भावस्थाकारेण विवर्तते । स च ज्ञानं
तदवस्थाभिमानो हिरण्यगर्भ उच्यते इत्यभिनेत्याऽऽह—ब्रह्मण इति । ज्ञानशक्तिभिः
क्रियाशक्तिभिश्चाधिष्ठितं विशिष्टं नगद्वयादिरूपं तस्य साधारणः समादिरूपः सूत्रसं-
ज्ञक इत्यर्थः । मनआख्यमिति । समादिरूपं विवर्तितम् । व्यादिरूपस्य लोकसृष्ट्यु-
त्तरकालत्वात् ॥ ८ ॥

सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सर्वज्ञलक्षणं तपो नाऽऽयास-
लक्षणं तस्माद्यथोक्तात्सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जा-
यते । किंच नामासौ देवदत्तो यद्ब्रह्म इत्यादिलक्षणम् । रूपमिदं शुक्लं
नीलमित्यादि । अत्र च ग्रीहियवादिलक्षणं जायते । पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणैत्य-
विरोधो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषुः कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि
त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्याचस्थ नियतं
सत्यकामा एषं वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

साङ्गो वेदां अपरा विद्योक्ता—ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना । यत्तदद्वेष-
मित्यादिना नापरूपमन्नं च जायत इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तलक्षणमक्षरं यथा
विद्ययाऽधिगम्यत इति परा विद्या सविशेषोक्ता । अतः परमनयोर्वि-
द्ययोर्विषयौ विवेक्तव्यौ संसारमोक्षावित्पुत्रो ग्रन्थ आरभ्यते । तत्रापर-
विद्याविषयः कर्मादिसाधनाक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनन्तो दुःख-
स्वरूपत्वाद्भाव्यः मृत्येकं शरीरिभिः । सामस्त्येन नदीस्रोतोवदव्यव-
च्छेदरूपसंबन्धस्तदुपशमलक्षणो मोक्षः परविद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽज-
रोऽमरोऽमृतोऽभयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्ममतिष्ठालक्षणः परमानन्दोऽद्वय
इति । पूर्वं तावदपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारम्भः । तदर्थेने हि

त्याशङ्क्याऽऽह—यस्य ज्ञानमयमिति । सत्त्वप्रधानमायाया ज्ञानाख्यो विकारस्त-
दुपाधिकं ज्ञानविकारं सृज्यमानसर्वपदार्थामित्त्वलक्षणं तपो न तु क्लेशरूपं प्रजाप-
तानामिवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनादिरुपादानरूपेणानन्तो ब्रह्मज्ञानात्प्रगन्तासंभवात्मत्येकं शरीरिभिर्हातव्यो
दुःखरूपत्वादित्येन यदाहुरेकमीवादिन एकं चैतन्यमेकमेवाविद्या ब्रह्मं संसरति ।
तदेव कदाचिन्मुच्यते नरस्मदादीनां बन्धमोक्षौ स्त इति तदथास्तं भवति । श्रुतिबहि-
ष्कृतत्वात् । सुषुप्तेऽपि क्रियाकारकफलभेदरूपस्य प्रहाणं भवति । बुद्धिपूर्वकप्रहाणस्य
ततो विशेषमाह—सामस्त्येनेति । स्वोपाध्यविद्याकार्यस्याविद्याप्रहाणेनाऽऽत्यन्तिकप्रहाणं
विद्याफलमित्यर्थः । अमरोऽपस्यरहितः । अमृतो नाशरहित इत्यर्थः । अपरविद्यायाः पर-
विद्यायाश्च विषयौ प्रदर्श्य पूर्वमपरविद्याया विषयप्रदर्शने श्रुतेरभिप्रायमाह—पूर्वं ताव-
दिति । यदिष्टमाधनतयाऽनिष्टसाधनतया वा वेदेन बोध्यते कर्म तस्यासति प्रतिबन्धे तत्सा-

तन्निर्वेदोपपत्तेः । तथा च वक्ष्यति—“परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्” इत्यादिना । न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत्सत्यप्रवितथम् । किं तन्मन्त्रेष्वेवाद्याख्येषु कर्माण्यग्निहोत्रादीनि मन्त्रैरेव प्रकाशितानि कषयो मेधाविनो घसिष्टादयो यान्यपश्यन्दृष्टवन्तः । यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वाच्चानि च वेदविहिताभ्युपिदृष्टानि कर्माणि त्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षणायां होत्राध्वर्यवैद्वात्रप्रकारायापधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारं संततानि प्रवृत्तानि कर्मिभिः क्रियमाणानि त्रेतायां वा युगे मायशः प्रवृत्तान्यतो युगं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामाः सन्त एष वो युष्माकं पन्था मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्तं लोचयते दृश्यते भुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते । तदर्थं तस्मात्त एष मार्ग इत्यर्थः । यान्येतान्याग्निहोत्रादीनि त्रयीविहितानि कर्माणि तान्येष पन्था अवश्यफलमाप्तिसाधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाऽऽज्यन्नागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं प्रदर्शनार्थमुच्यते सर्वकर्मणां प्रायस्यात् । तत्प्रथमम् । यदैवेन्धनैरभ्याहितैः सम्पदिद्धे समिद्धे हव्यवाहने लेलायते चलत्यर्चिस्तदा तस्मिन्काले लेलायमाने चलत्यर्चिभ्याञ्ज्यभागावाज्यभागयोरन्तरेण मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत्प्रसिपेदेवतामु-

न्नत्वाद्यमिचारः सत्यस्वं न स्वरूपावाध्यस्वं घृता क्षेत इत्यादिना मन्दितात्वात्स्वरूपवाध्यत्वेऽपि पार्थक्यसामर्थ्ये स्वप्नकामिन्यामिव घटत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—तदेतत्सत्यमिति । अत्रवेदविहितपदार्थो होत्रम् । यजुर्वेदविहित आचवर्धवम् । सामवेदाविहितमौद्गात्रम् । तद्रूपायां त्रेतायामित्यर्थः । सत्यकामा मोक्षकामा इति समुच्चथाभिप्रायेण न्यासवानममुक्तम् । ‘ एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ’ इति स्वर्गफलसाधनस्वविषयवाक्यशेषविरोधादिति ॥ १ ॥

आह्वयनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोरज्यभागाविज्येते अज्ये स्वाहा सोमाय स्वाहेति दर्शपूर्णमासे । तथोर्मध्येऽन्ये यागा अनुष्ठीयन्ते । तन्मध्यमावापस्थानमुच्यते । अग्निहोत्राह्वयोद्वित्वं प्रसिद्धम् । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः । अज्ये स्वाहा प्रजापतये

द्विष्य । अनेकाहमयोगामेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । एष सम्यगाहुतिमक्षे-
पादिलक्षणः कर्ममार्गो लोकमाप्तये पन्थास्तस्य च सम्यक्करणं दुष्करम् ।
विपत्तयस्त्वनेका मघन्ति ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासचातुर्मास्यमनाग्र-
यणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमविधिना
हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्निहनास्ति ॥ ३ ॥

कथं यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्शं दर्शाख्येन कर्मणा वर्जितम् । अग्निहो-
त्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वादर्शस्य । अग्निहोत्रसंबन्ध्याग्निहोत्रविशेषणमिव भवति ।
तदक्रियमाणमित्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्यादिष्वप्याग्निहोत्रविशेषणत्वं द्रष्ट-
व्यम् । अग्निहोत्राङ्गत्वस्याविशिष्टत्वादपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवर्जितम् ।
अचातुर्मास्यं चातुर्मास्यकर्मवर्जितम् । अनाग्रयणमाग्रयणं शरदादिकर्तव्यं
तच्च न क्रियते यस्य । तथाऽतिथिवर्जितं चातिथिपूजनं चाहन्यहन्यक्रिय-
माणं यस्य स्वयं सम्यगाग्निहोत्रकालेऽहुतम् । अदर्शादिवदवैश्वदेवं वैश्वदेव-
कर्मवर्जितं ह्यमानमप्यविधिना हुतं न यथाहुतमित्येतत् । एवं दुःसंपा-
दितमसंपादितमग्निहोत्राद्युपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते आसप्तमान्सप्तप-
साहिवास्तस्य कर्तुर्लोकान्निहनास्ति हिनस्तीवाऽऽयासमात्रफलत्वात् । सम्य-
विक्रयमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण भूरादयः सप्तपान्ताः सप्तलोकाः
फलं प्राप्यन्ते । ते लोका एवंभूतेनाग्निहोत्रादिकर्मणा त्वमाप्यत्वाद्धिंस्यन्त
इवाऽऽयासमात्रं स्वव्यभिचारीत्यतो हिनस्तीत्युच्यते । पिण्डदानाद्यनुग्रहेण
इवा संवध्यमानाः पितृपितामहप्रतितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मापकाराः
सप्त लोका उक्तप्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति हिंस्यन्त इत्युच्यते ॥३॥

स्वाहेहि सायम् । तत्कथमाग्निहोत्रं प्रक्रम्याऽऽहुतीरिति बहुवचनं तत्राऽऽह—अनेका-
हेति । अनेकेष्वहःसु प्रयोगानुष्ठानानि तदपेक्षयेत्यर्थः ॥ २ ॥

दर्शस्यग्निहोत्राङ्गत्वे प्रमाणाम्बात्कथं तदकरणमाग्निहोत्रस्य विपत्तिरित्याशङ्क्य या-
वज्जीवचोदनावशादाग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वात्तदकरणं भवेद्विपत्तिरित्यभिप्रेत्य विशेष-
णम् । शरदादिषु नूतनाग्नेन कर्तव्यमाग्रयणं कर्म । अदर्शादिवदवैश्वदेवमिति विशेषणम् ।
वैश्वदेवस्माग्निहोत्रानङ्गत्वेऽप्यावश्यकतावदित्यर्थः । पिण्डोदकदानेन पित्रादीनां त्रया-

१ क. 'पन्थाः प्रदया हुतं तस्य । २ ख. 'ज. हुतमि' । ३ क. प्राप्यते । ४ क.
'संपूर्णमासस्या' ।

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता
या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची
च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता-या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलि-
ङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । काल्याद्या विश्व-
रुच्यन्ता लेलायमाना अग्नेर्हविराहुतिग्रसनार्था एताः सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहु-
तयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य
रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्री चरते कर्माऽऽचरत्याग्निहोत्रादि भ्राजमा-
नेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो यः कालस्तत्कालं यथाकालं
यजमानमाददायन्नाददाना आहुतयो यजमानेन निर्वर्तितास्त्वं नयन्ति मापय-
न्त्येता आहुतयो या इमा अनेन निर्वर्तिताः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा
रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र यस्मिन्स्वर्गे देवानां पतिरिन्द्र एकः सर्वानुपर्य-
धिवासतीत्यधिवासः ॥ ५ ॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मि-
भिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽ-
र्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते एह्येहीत्याह्वयन्त्यः । सुव-
र्चसो दीप्तिमत्स्यः । किञ्च प्रियापिष्टां चान्यं स्तुत्यादिकस्य भाष्यमभिवदन्त्य उच्चा-
रयन्त्योऽर्चयन्त्यः पूजयन्त्यथैव वो युष्माकं पुण्यः सुकृतः पन्था ब्रह्मलोकः
फलरूपः । एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः
प्रकरणात् ॥ ६ ॥

णामुपकरोति यजमानः पुत्रादीनां च अथानां प्रासादिदानेन । ततो मध्यवर्तिना यज-
मानेन संबध्यमानाः पूर्वं त्रय उत्तरे च त्रयो गृह्यन्त इत्याह— पिण्डदानादीति ।
॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥

आहुतयो यजमानं वहन्तीति संबन्धः ॥ ६ ॥

पुत्रा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं
येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

एतच्च ज्ञानरहितं कर्मतावत्फलमविद्याकामकर्मकार्यमतोऽसारं दुःखमूलमिति
निन्द्यते । पुत्रा विनाशिन इत्यर्थः । हि यस्मादेतेऽदृढा अस्थिरा यज्ञरूपा
यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्तका अष्टादशाष्टादशसंख्याकाः षोडश-
त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्षष्टादश । एतदाश्रयं कर्मोक्तं कथितं शास्त्रेण ।
येष्वष्टादशस्ववरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म । अतस्तेषामवरकर्माश्रयाणामष्टादशा-
नामदृढतया पुत्रत्वान्पुत्रते सह फलेन तत्साध्यं कर्म । कुण्डविनाशादिवत्क्षी-
रदध्यादीनां तत्स्थानां नाशः । यत एवमेतत्कर्म श्रेयः श्रेयःकरणमिति येऽ-
भिनन्दन्त्यभिहृष्यन्त्यविवेकिनो मूढा अतस्ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं
किञ्चित्कालं स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापि यन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डित-
मन्यमानाः । जड्घन्यमानाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

किञ्चाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविद्वेकमायाः स्वयं वयमेव धीरा
धीमन्तः पण्डिता विदितवेदितव्याश्चेति मन्यमाना आत्मानं संभावयन्तस्ते
च जड्घन्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थघातैर्हिन्यमाना भृशं पीडयमानाः परि-
यन्ति विभ्रमन्ति मूढाः । दर्शनविषयित्वादान्धेनैवाचक्षुष्कणैव नीयमानाः
मदर्श्यमानमार्गा यथा लोकेऽन्धा अक्षिरहिता गर्तकण्टकादौ पतन्ति षट्त्वात् ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्य-
भिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

किञ्चाविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमाना वयमेव कृतार्थाः कृतप्रयो-
जना इत्येवमभिमन्यन्त्याभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । पद्यत्मादेवं कर्मिणो

रूप्यते निरूप्यते यदाश्रयतया यज्ञस्ते यज्ञरूपाः ॥ ७ ॥

वयमेवेति तत्त्वदर्शुपदेशानपेक्षतया स्वमनोऽप्येनैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवानिमित्तं तेन कार-
णेनाऽऽतुरा दुःस्वार्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः स्वर्गलोकाच्च-
वन्ते ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते
प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

इष्टापूर्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्मः । पूर्तं चापीकूपतडागादि स्मार्तं मन्य-
माना एतदेवाविशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तोऽन्यदा-
त्मज्ञानारूपं श्रेयासाधनं न वेदयन्ते न जानन्ति प्रमूढाः पुत्रपशुयन्ध्वादिषु
प्रपत्ततया मूढास्ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठ उपरिस्थाने सुकृते भोगायतनेऽ-
नुभूत्वाऽनुभूय कर्मफलं पुनरिमं लोकं मानुषमस्माद्धीनतरं वा तिर्यङ्मरका-
दिलक्षणं यथाकर्मशेषं विशन्ति ॥ १० ॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो
भैक्ष्यचर्या चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः
प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता वानमस्याः संन्यासिनश्च तपःश्रद्धे हि तपः
स्वाश्रमविहितं कर्म श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषया विद्या ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति
सैवन्तेऽरण्ये वर्तमानाः सन्तः । शान्ता उपरतकरणग्रामाः । विद्वांसो गृह-
स्थाश्च ज्ञानमयाना इत्यर्थः । भैक्ष्यचर्या चरन्तः परिग्रहाभावाद्युपवसन्त्यरण्य
इति संबन्धः । सूर्यद्वारेण सूर्योपलसितेनोत्तरायणेन पथा ते विरजा विर-
जसः क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्त इत्यर्थः । प्रयान्ति प्रकर्षेण यान्ति यत्र
यस्मिन्सत्यलोकादावमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव्ययात्माऽव्यय-
स्वभावो यावत्संसारस्थायी । एतदन्तास्तु संसारगतयोऽपरविद्यागम्वाः ।
ननु-एवं मोक्षमिच्छन्ति केचिन्नेहैव सर्वे प्राप्नुयन्ति कामास्ते सर्वगं सर्वतः

॥ ९ ॥

कं सुखं न भवतीत्यकं दुःखं तन्न विद्यते यस्मिन्नसौ नाकः ॥ १० ॥

केवलकर्मिणां फलमुक्त्वा सगुणब्रह्मज्ञानसहिताश्रमकर्मिणां फलं संसारगोचरमेव
दर्शयति-ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता इत्यादिना । अरण्ये स्त्रीजनासंकीर्णं देशो
मुक्तानामिहैव सर्वकामप्रविष्टं सर्वात्मभानं च दर्शयन्ति श्रुतयः । ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तु

प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्तीत्यादिश्रुतिभ्योऽप्रकरणाच्च ।
अपरविद्याप्रकरणे हि प्रवृत्ते न ह्यकस्मान्मोक्षप्रसङ्गोऽस्ति विरजस्त्वं त्वापेक्षिकं
समस्तमपरविद्याकार्यं साध्यसाधनलक्षणं क्रियाकारकफलभेदभिन्नं द्वैतम् ।
एतावदेव यद्विरण्यगर्भप्राप्त्यवसानम् । तथा च मनुनोक्तं स्थावराद्यां
संसारगतिमनुक्रामता—

ब्रह्मा विश्वंसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।

उत्तमां सात्त्विकीयेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ॥ ११ ॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायाज्ञा-

स्त्युक्तः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभि-

गच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

अपेदानामस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात्संसारद्विरक्तस्य परस्थां विद्याया-
मधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—परीक्ष्य यदेतद्द्वेदाद्यपरविद्याविषयं स्वामा-
विक्रयविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेपमविद्यादिदोषवन्ऽमेव पुरुषं मति विहि-
तत्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताश्च लोका ये दक्षिणोचरमार्गलक्षणाः फलभूता ये
च विहितकारणमतिपेधातिक्रमदोषसाध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्तानेतान्प-
रीक्ष्य प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैः सर्वतो यायात्म्येनावधार्य लोकांसंसार-
गतिभूतानव्यक्तादिस्थावरान्त्वान्वाकृताव्याकृतलक्षणाः श्वाजाङ्कुरवदितरेतै-
रोत्पत्तिनिमित्तानेकानर्थशतसहस्रसंकुलान्कदलीगर्भवद्सारान्मायामरीच्यु-
द्कगन्धर्वनगराकारस्वप्नजलपुद्बुदफेनसमान्प्रतिक्षणमध्वंसान्पृष्ठतः कृत्वाऽ-
विद्याकामदोषमवलितकर्मचितान्धर्माधर्मनिर्वर्हिता नित्येत्तद्ब्राह्मणस्यैव विशेषे-

देशपरिच्छिन्नं फलं ततो न मोक्ष इत्याह—इहैवेति । ब्रह्मा चतुर्मुखः । विश्वसृजः
प्रजापतयो मरीचिपभृतयः । धर्मो यमः । महान्मूत्रात्मा । अव्यक्तं त्रिगुणात्मिका
प्रकृतिः । सात्त्विकी सत्त्वपरिणामज्ञानसाहेतकर्मफलभूतामित्यर्थः ॥ ११ ॥

ऐहिककर्मफलस्य पुत्रादेर्नाशविषयं प्रत्यक्षं विमतमनित्यं कृतकत्वाद्घटवदित्यनुमा-
नमामुष्मिकनाशविषयम् । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इत्याद्यागमास्तैरनित्यत्वेन
सर्वात्मनाऽवधार्येत्यर्थः ।

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ।

शीलं स्थितिर्दण्डनिबानमार्जवं ततस्तदश्वोरमः क्रियाम्यः ॥

तोऽधिकारः सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामिति ब्राह्मणग्रहणम् । परीक्ष्य लोकार्थिकं
 कुर्यादित्युच्यते—निर्बेदं निःपूर्वो विदिरत्र वैराग्यार्थे वैराग्यमायात्कुर्या-
 दित्येतत् । स वैराग्यमकारः प्रदर्शयते । इह संसारे नास्ति कश्चिदप्यकृतः
 पदार्थः । सर्व एव हि लोकाः कर्माचिताः कर्मकृतत्वाच्चानित्याः । नित्यं
 किंचिदस्तीत्यभिप्रायः । सर्वं तु कर्मानित्यस्यैव साधनम् । यस्माच्चतुर्विध-
 मेव हि सर्वं कर्म कार्यमुत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं वा नातापरं कर्मणो
 विशेषोऽस्ति । अहं च नित्येनामृतेनाभयेन कूटस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्थिनार्थी न
 सद्भिपरीतेन । अतः किं कृतेन कर्मणाऽऽयासवहुत्वेनानर्थसाधनेनेत्येवं
 निर्विण्णोऽभयं शिवमकृतं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं विशेषेणाधिगमार्थं स
 निर्विण्णो ब्राह्मणो गुरुमेवाऽऽचार्यं शमदमदयादिसंपन्नमभिगच्छेत् । शास्त्र-
 ज्ञोऽपि स्वात्मन्त्रेण ब्रह्मज्ञानान्त्रेण न कुर्यादित्येतद्गुरुमेवेत्यवधारणफलम् ।
 समित्पाणिः समिद्भारपृहीतहस्तः श्रोत्रियमध्ययनश्रुत्यर्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा
 सर्वकर्माणि केवलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठो जपनिष्ठस्त-
 पोनिष्ठ इति यद्वत् । न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति कर्मात्मज्ञानयोर्वि-
 रोधात् । स तं गुरुं विधिवदुपसन्नः प्रसाद्य पृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥१२॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्पक्प्रशान्तचि-
 चाय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
 प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तस्मै स विद्वान्गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्पक्प्रशान्तचित्ते-
 तत् । प्रशान्तचित्तायोपरतदर्पादिदोषाय । शमान्विताय चाक्षेन्द्रियोपरमेण
 च युक्ताय । सर्वतो तिरक्तायेत्येतत् । येन विज्ञानेन यया विद्यया
 परयाऽक्षरमद्रेस्यादिविशोषणं तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुरि शय-
 नाच्च सत्यं तदेव परमार्थस्वाभावात्पादक्षरं चाक्षरणादसत्त्वादस्यत्वाच्च

इति स्मृतेर्ब्राह्मणस्येवाधिकार इत्यर्थः । कूटस्थेन परिणामरहितेनावलेन स्पन्दर-
 हितेन ध्रुवेण प्रयत्नरहितेनाहमर्था । समित्पाणिरिति विनयोपलक्षणम् ॥ १२ ॥

वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तद्वतो यथावत्श्रोवाच मद्रूपादित्यर्थः ।
आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्न्यायमाप्तसच्छिष्यनिस्तारणमविद्यामहोदधेः ।
॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥२॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १-॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः

सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥१॥

अपरविद्याया सर्वं कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्सारो यस्मान्मूला-
दक्षरात्संभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तदक्षरं पुरुषार्थं सत्यम् । यस्मिन्वि-
ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स वक्तव्य
इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं तदा-
पेक्षिकम् । इदं तु परविद्याविषयं परमार्थसल्लक्षणत्वात् । तदेतत्सत्यं
यथाभूतं विद्याविषयम् । अविद्याविषयत्वाच्चानूतमितरत् । अत्यन्तप-
रोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रतिपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह—

अक्षरणादिति । अवयवान्पथामवलक्षणपरिणामशून्यत्वात् । अक्षरत्वादिति ।

अक्षयत्वाच्चेति । अशरीरत्वाद्विकारशून्यत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

हे विद्ये वेदितव्ये इत्युपन्यस्यापरविद्यामाद्यमुण्डकेन प्रपञ्च्य परविद्यां सूत्रितां प्रपञ्च-
यितुं द्वितीयमुण्डकारम्भ इत्याह—अपरविद्याया इत्यादिना । कर्मणोऽपि प्राक्सत्यत्व-
मुक्तं तद्वदिदं सत्यत्वं न मन्तव्यमित्याह—यदपरविद्याविषयमिति । विपीयते विशेष्यते
विद्याऽनेनेति व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य वातुपरत्वाच्चपुंसकालिङ्गत्वं परमार्थतः सल्लक्षण-
त्वादत्यन्तावाध्यत्वादित्यर्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वादिति । शास्त्रिकमन्यत्वात् । अपूर्व-
ब्रह्मलक्षणः प्रत्यक्षत्वं न संभवति साक्षात्काराधीनं च कैवल्यं ततः कथं नाम सत्यमक्षरं
प्रत्यक्षवत्प्रतिपद्येरन्मुमुक्षव इत्यभिप्रेत्य जीवब्रह्मणोरेकत्वे दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्ता-

यथा सुदीप्तात्सुष्टु दीप्तादिद्वात्पावकादशोर्विष्फुलिङ्गा अग्न्यवयवाः सहस्रशोऽ-
 नेकशः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति सरूपा अग्निसलक्षणा एव तथोक्तलक्षणाद-
 क्षराद्विषया नानादेहोपाधिभेदमनुविधीयमानत्वाद्विविधा हे सोम्य भावा
 जीवा आकाशादिवद्घटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदा घटाद्युपाधिभेदमनु-
 भवन्ति । एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनुप्रजायन्ते तत्र चैव तस्मि-
 न्नेवाक्षरेऽपि यन्ति देहोपाधिविषयमनुलीयन्ते घटादिविलयमन्विव सुषिर-
 भेदाः । यथाऽऽकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयानिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव
 च्छदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयानिमित्त-
 त्वम् ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
 अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

नामरूपबीजभूतादव्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्सर्वो-
 पाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्यैव सर्वमूर्तिवर्जितं नेति नेतित्यादि-
 विशेषणं विवक्षसाह । दिव्यो द्योतनवान्स्वर्यंज्योतिष्टवात् । दिवि वा स्वात्मानि
 भवोऽलौकिको वा हि यस्मादमूर्तः सर्वमूर्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरिश्चयो वा ।
 दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरः सह वाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति । अजो
 न जायते कृताश्चित्स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा जलबुद्बुदा-
 देवाद्येवादि । यथा नभः सुषिरभेदानां घटादिसर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वा-
 च्छरप्रतिषेधेन सर्वे प्रतिपिद्धा भवन्ति । सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽतोऽजरोऽमृतोऽ-

दिति । एकत्वे सति प्रत्यरूपस्यापरोक्षत्वाद्ब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वं मविष्यति घटैकदेश-
 प्रत्यक्षत्वे घटप्रत्यक्षवदित्यर्थः । निष्कदेशावच्छिन्नत्वेन विष्फुलिङ्गेष्ववयवत्वादिद्वय-
 वहारः स्वतः पुनरन्यात्मत्वमेवोष्णप्रकाशत्वाविशेषात्तथा चिद्रूपत्वाविशेषाज्जवानां
 स्वतो ब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

अक्षरस्यापि जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधिकमुक्तमेकत्वसिद्धयर्थम् । तत्त्वतस्तद्व
 निमित्तनैमित्तिकभावोऽपि नास्तित्याह-नामरूपबीजभूतादिति । देहापेक्षया यद्वाह्या-
 मान्तरं च प्रसिद्धं तेन सह तत्तादात्म्येन तदधिष्ठानतया वा वर्तत इति सवाह्याभ्यन्तरो ।
 अत एव सर्वाभावात्तद्व्यतिरिक्तनिमित्ताभावादन इत्यर्थः । जायतेऽस्ति वर्धते
 विपरिणमतेऽपेक्षायते दिनश्यतीत्येवमादिभावाविभागाणां निषेधे तात्पर्यमनशब्द-
 स्थाऽऽह-सर्वभावविकाराणामिति । जीवानां प्रणोदिमत्त्वाच्छशात्मत्वे ब्रह्मणोऽपि

१ ग. घ. ङ. च. झ. "अऽक्ष । २ क. "र्थः । यथा वि " । ३ क. ज. "ह्याभ्याभ्यन्त" । ४
 घ. ङ. च. झ. "वेधात्ता" ।

क्षरोः ध्रुवोऽमय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेऽप्यु-
 समाणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव मत्प्रवभासते तल्लमलादिमद्विवाऽऽ-
 काशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनाममाणोऽविद्यमानः क्रियाशक्तिभेदवशात्त्र-
 लनात्मको वायुर्यस्मिन्सावप्राणः । तथाऽपना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्संक-
 ल्पाद्यात्मकं मनोऽप्याविद्यमानं यस्मिन्सोऽप्यममना अपाणो ह्यपनाश्चेति ।
 प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा च बुद्धिमनसो बुद्धीन्द्रियाणि
 तद्विषयाश्च प्रतिपिद्धा वेदितव्याः । सर्वैश्च श्रुत्यन्तरे—ध्यायतीव लेलायतीवेति ।
 यस्माच्चैवं प्रतिपिद्धोपाधिद्वयस्तस्माच्छुभ्रः शुद्धः । अतोऽक्षराभामरूपवीजोपा-
 धिलक्षितस्वरूपात्सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तदुपाधिलक्ष-
 णमव्याकृताख्यमक्षरं सर्वविकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरुपाधिकः
 पुरुष इत्यर्थः । यस्मिन्स्तदाकाशाख्यमक्षरं सव्यवहारविषयमोतं प्रोतं च ।
 कथं पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष
 इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादिमत्त्वं
 भवेत्तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा ।
 अतोऽप्राणादिमान्परः पुरुषः । यथाऽनुत्पत्तेः पुत्रेऽपुत्रो देवदत्तः ॥ २ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते । यस्मादेतस्मादेव पुरुषाभाम-

प्राणादिमत्त्वं प्राप्तं तद्विषयति—यद्यपीत्यादिना । स्मृतिसंशयानेकज्ञानेषु शक्ति-
 विशेषोऽन्यास्तीति तथोक्तं नामरूपयोर्बाहिं ब्रह्म तस्योपाधितया लक्षितं शुद्धस्य कारण-
 त्वानुपपत्त्या गमितं स्वरूपमस्येति तथोक्तम् । तस्माद्गुणाधिरूपात्तद्विशिष्टरूपाच्च परतोऽ-
 क्षरात्पर इति संबन्धः । कथं मायातत्त्वस्याक्षरस्य परत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—सर्व-
 कार्येति । कार्यं ह्यपरं प्रसिद्धम् । तैत्कारणत्वेन गम्यमानत्वान्मायातत्त्वं परम् । यौक्ति-
 कवाधादनिर्वाच्यत्वेऽपि स्वरूपोच्छेदाभावादक्षरम् । तदुक्तं गीतायाम्—

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः ॥ इति ॥ २ ॥

यदेव चैतन्यं निरुपाधिकं शुद्धमविकल्पं ब्रह्म यत्तत्त्वज्ञानाज्जीवानां कैवल्यं तदेव माया-
 प्रतिबिम्बिनरूपेण कारणं भवतीत्याह—यस्मादेतस्मादेवेति । प्राणोत्पत्तेरर्चं तर्हि

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्वि-
वृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

योऽपि प्रथमजात्प्राणाद्विरण्यगर्भाज्जायतेऽण्डस्यान्तर्विराट् स तत्त्वान्तरि-
त्त्वेन लक्ष्यमाणोऽस्येतस्मादेव पुरुषाज्जायत एतन्मयश्चेत्येतदर्थमाह । तं च
विश्विनष्टि । अग्निर्गुळोकः “ असौ वाक् लोको गौतमाग्निः ” इति श्रुतेः ।
सूर्यो यस्योत्तमाङ्गं शिरः । चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति चन्द्रसूर्यौ यस्येति सर्व-
भानुपङ्क्तः कर्तव्यः । अस्येत्यस्य पदस्य वक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं
कृत्वा दिशः श्रोत्रे यस्य । वाग्विवृता उद्घाटिताः मसिद्धा वेदा यस्य ।
वायुः प्राणो यस्य हृदयमन्द्राकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य यस्येत्येतत् ।
सर्वं ह्यन्द्राकरणविकारमेव जगन्ननस्येव सप्रुक्ते प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि
स एवाग्निर्विस्फुलिङ्गवाद्भिप्रतिष्ठानात् । यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष
देवो विष्णुरनन्तः प्रथमशरीरो त्रैलोक्यवेदोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्द्रात्मा
॥ ४ ॥

तस्मादाग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य
ओषधयः पृथिव्याम् । पुमान्रेतः सिञ्चति
योपितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

स हि सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणात्मा पञ्चाग्निद्वारेण
यः याः संसरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्युच्यते ।
तस्मात्परस्मात्पुरुषात्पर्जावस्थानविशेषरूपोऽग्निः स विशिष्यते । समिधो
यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि शुलोकः समिधयते । ततो हि
शुलोकोऽग्निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्माच्च पर्जन्या-
दोषधयः पृथिव्यां संभवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ द्रुत्वाभ्य उपादानमृ-
त्ताभ्यः पुमानग्नी रेतः सिञ्चति योपितायां योपिति योषाग्नौ स्त्रियामिति ।
एवं क्रमेण बह्वीर्बह्वयः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समु-
त्पन्नाः ॥ ५ ॥

सर्वेषां भूतानामिति । पञ्चमहाभूतानाम् । अन्तरात्मा स्थूलपञ्चभूतशरीरो हि विशा-
दित्यर्थः । पञ्चाग्निद्वारेण । सुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोपितस्तु पञ्चस्यग्निद्वयेः श्रुत्यन्तरात्पो-
दितत्वात्तद्द्वारेभ्येत्यर्थः । ४ । ५ ॥

१ ग. घ. च. स. 'र्जन्योप' । २ क. घ. 'वकर' । ३ क. न. 'विशेष्य' । ४ क. घ.
'कादमिनिष' ।

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्त
होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्वस्मादेव पुरुषात्मभवन्ति । तेषां च सप्तार्चिषो
दीप्तयः स्वविषयावद्योतनानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयैर्हि
समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमास्त्रिपयविज्ञानानि “ यदस्य विज्ञानं तज्जु-
होति ” इति श्रुत्यन्तरात् । किंच सप्तेषु लोका इन्द्रियस्थानानि येषु चरन्ति
संचरन्ति प्राणाः । प्राणां येषु चरन्तीति प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादि-
नितृप्त्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये वा स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः ।
निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिपाणिभेदम् । यानि चाऽऽत्मयाजिनां
षिदुषां कर्माणि कर्मफलानि चाषिदुषां च कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि
च सर्वं चैतत्परस्मादेव पुरुषात्सर्वज्ञात्मसूत्रमिति प्रकरणार्थः ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्थन्दन्ते सिन्धवः
सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैषं
भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

अतः पुरुषात्समुद्राः सर्वे साराद्याः । गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मादेव-पुरुषा-
त्सर्वे । स्थन्दन्ते स्तवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवो नद्यः सर्वरूपाः बहुरूपाः ।
अस्मादेव पुरुषात्सर्वा ओषधयो व्रीहियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः बहुविधो
येन रसेन भूतेः पञ्चभिः स्थूळैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा
छिन्नं सूक्ष्मं शरीरम् । तद्व्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तत इत्य-
न्तरात्मा ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेदः
निहितं गुहायां सोऽवियाग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥
इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके
पथमः खण्डः ॥ १ ॥

आत्मयाजिनामिति । सकलभेदमहं च परमात्मैवेति भावनापूर्वकं परमेश्वराराधन-
बुद्ध्या ये यजन्ति तेषामित्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं पुरुषात्सर्वमिदं संप्रसूतम् । अतो वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेय-
मनृतं पुरुष इत्येव सत्यम् । अतः पुरुष एवेदं विश्वं सर्वम् । न विश्वं नाम
पुरुषादन्यात्किंचिदस्ति । अतो यदुक्तं तदेतदभिहितं कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते
सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । एतस्मिन्हि परस्मिन्नात्मानि सर्वकारणे पुरुषे
विज्ञाते पुरुष एवेदं विश्वं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति । किं पुनरिदं
विश्वमित्युच्यते । कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम् । तपो ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेता-
वद्दीदं सर्वम् । तच्चैव ब्रह्मणः कार्यं तस्मात्सर्वं ब्रह्म परामृतं परममृतमहमे-
वेति यो वेद निहितं स्थितं गुहायां हृदि सर्वपाणिनां स एषं विज्ञानांदावि-
द्याग्रन्थि ग्रन्थिमिव दृढीभूतामविद्यावासनां विकिरति विसिपाति नाशयेतीह
जीवंक्षेव न मृतः सन्हे सोम्य मियदर्शन ॥ १० ॥

इत्ययं वेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्सम-
र्षितम् । एजत्प्राणान्निमिपञ्च यदेतज्जानथ सदस-
द्वरेण्यं परं विज्ञानायद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

अरूपं सदसरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते । आविः प्रकाशं संनि-

यत्तद्वै कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तन्निरूपितम् । सर्वमिदं
परमात्मनो जायते । अतस्तावन्मात्रं सर्वं तस्मिन्निज्ञाते विज्ञातं भवतीत्यविद्यासयफला-
भिधानेनोपसंख्यतमिति ॥ ९ ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ये च क्लोकितो क्लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्पाश्रया हि सर्वे प्रसिद्धा-
स्तदेतत्सर्वाश्रयमसरं ब्रह्म स प्राणस्तद् घाट्टुष्यन्तो घावच मनश् सर्वाणि
च करणानि तदन्तश्चैतन्यं चैतन्याश्रयो हि प्राणेन्द्रियादिसर्वसंघातः "प्राणस्य
प्राणम्" इति श्रुत्यन्तरात् । यस्माणादीनामन्तश्चैतन्यमसरं तदेतत्सत्यमन्वि-
तममतोऽमृतमविनाशि तद्वेदव्यं मनसा ताडयितव्यम् । तस्मिन्मनःसमाधानं
कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सोम्य विद्ययसरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं ह्युपांसानिश्चितं
संधयीत । आयम्य तद्भावागतेन चेतसा लक्ष्यं

तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

कथं वेदव्यमित्युच्यते । धनुरिष्वासनं गृहीत्वाऽऽदायौपनिषदमुपनिषत्सु
भवं प्रसिद्धं महास्रं महश्च तदस्रं च महास्रं धनुस्तस्मिन्शरम् । किंविधिष्टमि-
त्याह । उपांसानिश्चितं संस्तथाभिध्यानेन तनुकृतं संस्कृतमित्येतत् । संधयीत
संधानं कुर्यात् । संधाय चाऽऽयम्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयादि-
निषर्त्य लक्ष्यं एवाऽऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः । न हि इस्तेनेव धनुष आयमन-
मिह संभति । तद्भावागतेन तस्मिन्ब्रह्मण्यसरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्भावेन
चेतसा लक्ष्यं तदेव यथोक्तलक्षणमसरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तलक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेदव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

अट्टकं धनुरादि तदुच्यते । प्रणव ओंकारो धनुः । यथेष्वासनं लक्ष्ये
शरस्य प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्यासरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोंकारः । प्रणवेन
ब्रह्मण्यमानेन संस्क्रियमाणस्तदालम्बनोऽप्रतिबन्धेनासरेऽवतिष्ठते यथा धनु-
चाऽस्त इष्टलक्ष्ये । अतः प्रणवो धनुरिव धनुः शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः पर-

यस्मिंल्लोका इति । प्राणादिप्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठाननिबन्धना जडवृत्तित्वाद्रापादिप्रवृ-
त्तिवच्चिद्वेदे च प्रमाणाभावादेकैतन्यमाश्रमस्मीति विचारयेदित्याह—तदेतत्सर्वा-
श्रयमिति । प्राणाधिष्ठानत्वात्प्राणादिलक्ष्य आत्मा द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

विचारसमर्थस्य प्रणवमवलम्ब्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमाधानं क्रममुक्तिफलं दर्शयित्-
मुपक्रमते—कथं वेदव्यमित्यादिना । प्रणवो ब्रह्मेत्यभिधायत उपसंहृतकरणग्रामस्य
प्रणवोपरक्तं यश्चैतन्यप्रतिबिम्बं स्फुरति स आत्मेऽयनुसंधानं प्रणवे शरसंधानं तस्य
चित्प्रतिबिम्बस्य निम्बैवयानुसंधानं लक्ष्यवेधः ॥ ३ ॥ ४ ॥

एव जले सूर्यादिवदिहः-मविष्टो देहे सर्ववौद्धमत्ययसाक्षितया स शर इव
 स्वात्मन्येवापितोऽक्षरे ब्रह्मण्यतो ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते लक्ष्य इव मनःसमाधि-
 त्तुभिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात् । तत्रैवं सत्यमपचेन वाद्याविषयोपलब्धि-
 तृष्णाममादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्ध्यं ब्रह्म
 लक्ष्यम् । ततस्तद्वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं
 फलं भवति । तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाक्षरैकात्मत्वं फलभापाद्ये-
 दित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्मिन्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
 प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या
 वाचो विमुञ्चथामृतस्यैप सेतुः ॥ ५ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनःपुनर्वचनं सुलक्षणार्थम् । यस्मिन्नक्षरे पुरुषे
 घीः पृथिवी चान्तरिक्षं चोत्तं समर्पितं मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैस्त-
 मेव सर्वाश्रयमेकमद्वितीयं जानथ जानीथ हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यक्स्व-
 रूपं पुष्पाकं सर्वप्राणिनां च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चय
 विमुञ्चत परित्यजत । तत्प्रकाश्यं च सर्वं कर्म ससाधनम् । यतोऽमृतस्यैप
 सेतुरेतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः संसारम-
 होदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तथा च श्रुत्यन्तरम्—“तमेव विदित्वाऽति मृत्युमोदि
 नान्यः पन्था विद्यतेऽपनाय ” इति ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाढ्यः स
 एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमि-
 त्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पराय
 तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

किंच । अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः संमविष्टा

उत्तरमन्वस्य पौरुहस्यं परिहरति—अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वादिति । ससाधनं
 सर्वं कर्म परित्यज्याऽऽत्मेव ज्ञानव्य इत्यत्रैव हेतुमाह—अमृतस्येति । धनुषाऽऽयु-
 धेन लक्ष्यत इति तल्लक्षण आत्मैकत्वसाक्षात्कार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कर्मसंगिजनसंगत्या कर्मश्रद्धा विषयश्रद्धा च वाक्यार्थज्ञानस्थावगमार्थं प्रतिबन्धको

चप्र यस्मिन्हृदये सर्वतो देहव्यापिन्यो नाख्यस्तस्मिन्हृदये बुद्धिमत्स्यपसासि-
भूतः स एष प्रकृत आत्माऽन्तर्मध्ये चरते चरति वर्तते । पश्यञ्जृम्भन्मन्वानो
विजानः बहुधाऽनेकधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणो-
पाध्यनुविधायित्वाद्दन्ति लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति । तमात्मा-
नमोमित्येवमोकाराद्यम्बनाः सन्तो यथोक्तकरूपनया ध्यायेथ चिन्तयत ।
उक्तं वक्तव्यं च शिष्येभ्य आचार्येण जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविविदि-
पुत्राक्रियुत्तकर्माणो मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्या-
चार्याः । स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युष्माकं परायं परकृलायं । परस्तात्कस्माद-
विद्यातमसः । अविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपमनायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्ववियस्यैष महिमा भुवि दिव्ये-
ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः
प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाप
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं
यद्विप्नाति ॥ ७ ॥

योऽसौ तमसः परस्तात्संसारमहोदधिं तीर्त्वा गन्तव्यः परविद्याविषय
इति स करिमन्वर्तत इत्याह । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यारूपात्तः । तं पुनर्विशि-
नाष्टि । यस्यैष प्रसिद्धो महिमा विभूतिः । कोऽसौ महिमा । यस्येमे
द्यावापृथिव्यौ शासने विघृते तिष्ठतः । सूर्याचन्द्रमसौ यस्य शासनेऽन्ता-
तचक्रवदजस्रं भ्रमतः । यस्य शासने सरितः सागराश्च स्वगोचरं नाहि-
क्रामन्ति । तथा स्यावरं जङ्गमं च यस्य शासने नियतम् । तथा चर्त-
वोऽपने अब्दाश्च यस्य शासनं नातिक्रामन्ति । तथा कर्तारः कर्माणि
फलं च यच्छासनात्स्वं स्वं कालं नातिवर्तन्ते स एष महिमा । भुवि
लोके यस्य स एष सर्वज्ञ एवमहिमा देवः । दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्ध-
प्रत्ययकृतद्योतने ब्रह्मपुरे । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्य-

विघ्नः स मा भूदित्याशंभनम् । न तु वाक्यार्थावगतौ निष्पन्नाया फलप्राप्तेर्विघ्नशङ्काऽ-
स्तित्यामिप्रेत्याऽऽह—परस्तादिति । मनुपदेशादूर्ध्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वेश्वरत्वमनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणो हृदयपुण्डरीके ध्यानं च क्रममुक्तिफलं
मन्दब्रह्मविदो विधीयत इति दर्शास्तुमाह—योऽसौ तमसः परस्तादित्यादिना ॥७॥

१ क. ज. "दिव्यो निवृ" । २ क. ड. ज. "पाराय" । ३ ख. ज. "य । कस्यावि" । ४ क. ज.
"विद्यो व्याख्या" ।

क्तवाद्ब्रह्मणः। पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन्मयद्वयोम तस्मिन्वयोभ्याकाशे हृत्पु-
ण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते । न ह्योकाशवत्सर्वगतस्य गतिरागतिः-
प्रतिष्ठा वाऽन्यथा संभवति । स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत इति
मनोमयो मनोवृत्तिवत्प्राणशरीरनेता प्राणश्च शरीरं च प्राणशरीरं तस्यायं-
नेता स्थूलाच्छरीराच्छरीरान्तरं प्रति । प्रतिष्ठितोऽवस्थितोऽभे भुज्यमानान्नावि-
परिणामे प्रतिदिनमुपचीयमानेऽपचीयमाने च पिण्डरूपास्ते हृदयं बुद्धिं पुण्डरी-
कच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य । हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः स्थितिर्न ह्यात्मनः-
स्थितिरभे । तदात्मतत्त्वं विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन-
शमदमघ्यानसर्वत्यागवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपल-
भन्ते धीरा विवेकिनाः । आनन्दरूपं सर्वानर्थदुःखायासप्रहीणममृतं यद्वि-
भाति विशेषेण स्वात्मन्येव भाति सर्वदा ॥ ७ ॥

भियते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमिदमभिधीयते । भियते हृदयग्रन्थिरविद्या-
बांसनामचयो बुद्ध्याश्रयः कामः “ कामा येऽस्य हृदि श्रियाः ” इति
श्रुत्यन्तरात् । हृदयाश्रयोऽसौ नाऽऽत्माश्रयः । भियते भेदं विनाशमायाति ।
छिद्यन्ते सर्वज्ञेयविषयाः संशया लौकिकानामामरणास्तु गङ्गास्रोतोवत्प्रवृत्त्या
विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्नसंशयस्य निवृत्त्याविद्यस्य यानि विज्ञानो-
त्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभाधीनि च
क्षीयन्ते कर्माणि । न त्वेतज्जन्मारम्भकाणि प्रवृत्तफलत्वात्तस्मिन्सर्वज्ञेऽसंसा-
रिणि परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना तस्मिन्परावरे साक्षा-
दहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिरण्यमये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तयदारमविदो विदुः ॥ ९ ॥

उक्तस्यैवाप्येष्व संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि हिरण्यमये ज्योति-
र्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवासेः । आत्मस्वरूपोपलब्धिस्या-

अस्य परमात्मज्ञानस्त्विति । जीवन्मुक्तिफलत्वादितवाक्यार्थोऽयमस्य क्रममुक्तिफ-
लस्य चोपासनस्यैत्यर्थः । अनिद्यावातनामचयो भियत इति कोऽर्थः । किं नुद्धौ विद्य-

नत्वात्परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात्तस्मिन्विरजमाविद्याद्यशेषदोषरजोमलवर्जितं ब्रह्म
सर्वमेहत्त्वात्सर्वात्मत्वाद्य निष्कलं निर्गता। कला यस्मात्तन्निष्कलं निरव-
यवमित्यर्थः। यस्माद्द्विरजं निष्कलं चातस्तच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रका-
शात्मनामग्न्यादीनामपि तज्ज्योतिरवभासकम् । अग्न्यादीनामपि ज्योति-
ष्ट्वेनतर्गतब्रह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः। तद्धि परं ज्योतिर्यदन्यानव-
भास्यमात्मज्योतिरस्तद्यदात्मविद आत्मानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिमत्यय-
साक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति त आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानु-
सारिणः। यस्मात्परं ज्योतिस्त्वस्मात् एव तद्विदुर्नतरे वाद्यार्थप्रत्ययानुसा-
रिणः ॥ ९ ॥

मानायामविद्यादिमेदो ज्ञानफलं किंवा तन्नित्यौ । नाऽऽद्यः । सत्युपादाने कायस्याः
त्यन्तोच्छेदासंभवात् । न द्वितीयः । ज्ञानस्थाज्ञानेनैव साक्षाद्द्विरोधसिद्धेः । किंच ।
बुद्धिरप्यनादिः सादिर्वा । नाऽऽद्यः । “ एतमाज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ”
इतिश्रुतिविरोधान् । नान्त्यः । प्रलये ब्रह्मज्ञानं विभैव बुद्धेर्नाशसंभवात्तदन्तर्भवप्र-
सङ्गात् । सादित्वे च बुद्धेरुपादानं साक्षाद्ब्रह्म चैतन्नाशं विनाऽत्यन्तोच्छेदो न स्यात् ।
भाष्ये चेतसा द्रष्टृगतज्ञानेन नोच्छेदमर्हति लौकिकमायाविगतमायाया द्रष्टृगतज्ञानेनो-
च्छेदादर्शनात् । किंच । बुद्धेरुच्छेदो न तस्याः फलं स्वनाशस्याफलत्वात् । नाऽऽ-
त्मनः । तस्य बुद्धिप्रसङ्गाभावेन तदुच्छेदस्याफलत्वात् । किंचाऽऽत्मनोऽविद्याद्यना-
श्रयत्वाभिधानं श्रुतिविरुद्धं प्रकमे—अविद्यायामन्तरे वर्तमाना इति श्रवणादुपसंहारे
च — “ अनिश्चया शोचति मुह्यमानः ” इति श्रवणात् । बुद्धिगतमेवाविद्याद्यात्मन्य-
ध्यस्यत इति चेदध्यस्यत इति कोऽर्थः । नित्यं पश्यते भ्रान्त्या दृश्यते वा । नाऽऽद्यः ।
अन्यधर्मस्यान्यत्र निक्षेपासंभवात् । भ्रान्त्या चेतकेन दृश्यते । न तावदात्मना तस्या-
विद्याश्रयत्वानङ्गीकारात् । न बुद्ध्या । बुद्धेरात्मविषयत्वासंभवेन तद्गतदर्शनासं-
भवात् । तज्ज्ञान्तेषु स्वाश्रयगतेन तत्त्वानुभवेन निर्वर्त्यत्वपसिद्धेर्बुद्धेर्ननुमवाश्रयत्वप्र-
सङ्गात् । तस्मान्नास्य भाष्यस्य सैम्पमर्थं पश्याम इति चेदुच्यते । चित्तत्राऽनादि-
रनिर्वाच्याऽविद्या चैतन्यमवाच्छिद्य स्वावच्छिन्नचैतन्यस्य बुद्ध्यादिताशतम्यरूपेण निव-
र्तते । तस्याश्च ब्रह्मात्मतासाक्षात्कारनिवर्त्यरूपाङ्गीकारात्तन्नित्यौ तदुत्पृह्यदयप्रान्धि-
भेदः श्रुत्योच्यते । भाष्यकारार्थं च बुद्ध्याश्रयत्वाभिधानमहंकारविशेषणत्वेनाविद्या-
देव्यावहारिकामिप्रायेणाऽऽत्मानाश्रयत्वाभिधानं चाऽऽत्मनो निर्विकारत्वामिप्यम् ।
माधितानुवृत्तिश्च प्रकटार्थे प्रोदृशीति जीवनमुक्तिर्न विरूप्यते ॥ ९ ॥

॥ ९ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो
भान्ति कुतोऽपमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते । न तत्र तस्मिन्स्वात्मभूते ब्रह्मणि
सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति । तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । स हि तस्यैव
भासा सर्वमन्यदनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः । न तु तस्य स्वतः प्रकाशन-
सामर्थ्यम् । तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽपमग्निरस्पद्भो-
चरः । किं बहुना । यदिदं जगद्भाति तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वा-
द्भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते यथा जलोत्सुकाद्यग्निसंयोगादाग्निं दहन्त-
मनुदहति न स्वतस्तद्गतस्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं सूर्यादिजगद्विभाति ।
यत् एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासाऽ(सने-
ना)तस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतोऽवियमानं
भासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनाद्भारूपानां
चाऽऽदित्पादीनां तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

ब्रह्मैवेदममृतं पूरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥
इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥२॥

यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं सर्वं तद्विकारं वाचाऽऽरम्भणं
विकारो नामधेयमात्रमनृतमितरदित्येतमर्थं विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं
निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति । ब्रह्मैवोक्तलक्षणमिदं यत्पूरस्तादग्रे
ब्रह्मैवाविद्यादृष्टीनां प्रत्यक्षभासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा दक्षिणतश्च तयो-

भातीति णिनन्तार्थवाहरेण व्याख्यातम् । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यस्य
ब्रह्मणः स्वतो भारूपत्वे तात्पर्यं कथयति—यत् एवं तदेव ब्रह्म भाति चेति ॥१०॥
उपसंहारमन्त्रस्य तात्पर्यमाह—यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्मणा विविधं क्रियते

क्षरेण सथैवाधस्तादूर्ध्वं च सर्वतोऽन्यदिक् कार्याकारेण प्रकृतं प्रगतं नामरूप-
षदभासमानम् । किं बहुना ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगद्वरिष्ठं वरतमम् ।
अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्वप्रत्ययः । ब्रह्मैवेकं परमार्थ-
सत्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्व-
जाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि-
चाकशीति ॥ १ ॥

परा विशेषता यथा तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते यदधिगमे हृदय-
ग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽऽयन्तिकविनाशः स्यात् । तद्वर्धनोपायश्च योगो
धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अयेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि
वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं च प्रकारान्तरेण
क्रियते । अत्यन्तदुरवगाहत्वात्कृतमपि तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परमार्थवस्त्वव-
धारणार्थमुपन्यस्यते द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णा शोभनपतनौ सुपर्णा पक्षिसामान्याद्वा
सुपर्णा सयुजा सयुजा सहैव सर्वदा युक्तौ सखाया सखायौ समानाख्यानौ
समानाभिव्यक्तिकारणावेवंभूतौ सन्तौ समानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतयैकं
वृक्षं वृक्षमिबोच्छेदनसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिपस्वजाते परिपस्वन्तौ ।

इति तद्विकारं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मेवति वाधार्थं सामानाधिकरण्यां योऽयं स्थाणुः पुमः-
नसावितिषदन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेण तावन्मात्रैत्वं बोध्यते ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २-॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

प्राधान्येति । अपूर्वत्वेन तात्पर्यविवयतयेत्यर्थः । द्वा सुपर्णेत्यादौ द्विवचनस्याऽऽ-
कारश्छान्दसः । जीवस्याज्ञत्वेन नियम्यत्वेन योग्यत्वादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वेन नियामकत्व-
शक्तियोगाच्छोभन्मुचितम् । नियम्यनियामकभावगमनं यद्यस्तौ शोभनपतनौ । पक्षि-
सामान्याद्देति । वृक्षाश्रयणादिश्रवणादित्यर्थः । ऊर्ध्वमुत्कृष्टं ब्रह्म मूलमधिष्ठानमस्ये-
त्यूर्ध्वमूलोऽवाचः प्रणादयः शाला इवाश्रयेत्यवाचशालः । श्वः स्थानं नियन्त्रुमस्य न-

सुपर्णाविवेकं वृक्षं फलोपभोगार्थम् । अयं हि वृक्ष ऊर्ध्वमुखोऽवाक्शालोऽश्व-
त्थोऽव्यक्तमूलप्रभवः क्षेत्रसंज्ञकः सर्वप्राणिकर्मफलाश्रयस्तं परिष्वक्तौ सुपर्णा-
विवाविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोः परिष्वक्तयोरन्य
एकः क्षेत्रज्ञो लिङ्गोपाधिवृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं
फलं स्वादूनेकविचित्रचेदनास्वादरूपं स्वाद्वृत्तिं भक्षयत्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः ।
अनश्नन्नन्य इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधि-
रीश्वरो नाश्रयति । प्रेरयिता ह्यसाद्युभयोर्भोज्यभोक्त्रोर्नित्यसासित्वसत्ता-
मात्रेण । स त्वनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि
तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य
महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

तत्रैव सति समाने वृक्षे यथोक्ते शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवोऽविद्या-
कामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽलायुरिव सामुद्रे जले निमग्नो निक्षेपेन
देहात्मभावमापन्नोऽपमेवाहममुष्य पुत्रोऽस्य नत्ता कृशः स्थूलो गुणवान्निर्गुणः
सुखी दुःखीत्येवंपश्यतो नास्त्यन्योऽस्मादिति जायते घ्नयते संयुज्यते विपुं-
ज्यते च संबन्धिवान्धवैः । अतोऽनीशया न कस्यचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम
विनष्टो मृता मे भार्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावोऽनीशा तथा शोचति
संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया चिन्तामापद्यमानः स एवं
प्रेततिर्यङ्मनुष्यादियोनिष्वाजवं जीवीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु शुद्ध-
धर्मसंचितनिमित्ततः केनचित्परमकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गोऽर्हिसासत्य-
ग्रहवर्षसर्वस्यागमदवादिसंपन्नः समाहितात्मा सञ्जुष्टं सेवितमनेकै-

श्वयमित्यधस्तपः । अव्यक्तमव्याकृतं मूलमुपादानमन्वयि तस्मात्प्रभवतीति तयोक्तौ याव-
दज्ञानमावीत्यर्थः । अविद्याकामकर्मवासनानामाश्रयो लिङ्गमुपाधिविधेयाऽऽत्मनः स
जीवस्तथोक्तः । स चेश्वरश्च तावित्यर्थः । सत्त्वं मायाह्वयमुपाधिरस्येति सत्त्वोपाधिः ।
ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशोगिति ह्युक्तम् ॥ १ ॥

आवरणं विशेषश्च द्वयमविद्यायाः कार्यम् । तत्रेश्वरमावाप्रतिपात्तिरनीशावरणं शोच-
तीति विशेषस्तदुभयहेतुरनिर्वाच्यमज्ञानं मोहः । तेन विशोऽनेकैरनर्थप्रकारैर्हं करो-

धीर्गमाँः कौभिभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधि-
 लक्षणं द्विलक्षणमीशमसंसारिणमशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्यवतीतमीशं
 सर्वस्य जगतोऽयमहमस्म्यात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो नेतरोऽविद्याजनि-
 तोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मोर्ति विभूति महिमानं च जगद्रूपमस्यैव मम परमे-
 श्वरस्येति यदैवं दृष्टा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विप्रमुच्यते
 कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमेशिं पुरुषं
 ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निर-
 ज्ञनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

अन्योऽपि मन्त्र इमेवार्थमाह सविस्तरम् । यदा यस्मिन्काले पश्यः पश्य-
 तीति विद्वान्साधक इत्यर्थः । पश्यते पश्यति पूर्ववद्रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिः-
 स्वभावं रुक्मस्यैव वा ज्योतिरस्याविनाशि कर्तारं सर्वस्य जगत ईशं पुरुषं
 ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणो वाऽपरस्य
 योनिं स यदा चैवं पश्यति तदा स विद्वान्पश्यः पुण्यपापे बन्धनभूते कर्मणी
 समूले विधूय निरस्य दग्ध्वा निरञ्जनो निर्लेपो विगतक्लेशः परमं प्रकृतं
 निरतिशयं साम्यं समतामद्वयलक्षणं द्वैतविषयाणि साम्यान्यतोऽर्वाञ्च्येवा-
 तोऽद्वयलक्षणमेतत्परमं साम्यमुपैति प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विज्ञानन्विद्वान्भवते
 नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेप-
 ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

किंच योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्वभूतैर्ब्रह्मादि-
 स्तम्बपर्यन्तैः । इत्यंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्यः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः ।
 विभाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहम-

मीत्यादिभिरविवेकतया तादात्म्यापन्नतयेत्यर्थः । आजवमनवरतं जवीभावं निकृष्टभावं
 लक्षणया लघुभावं कर्म वायुपेरिततया जवीभावं क्षेप्रचमाप्रलः पूर्ववादिश्यभेदेनेत्यर्थः
 ॥ २ ॥ ३ ॥

आत्मनि रतिरात्मरतिस्तत्पुरुषः सैव क्रियाऽस्यास्तौत्यात्मरतिक्रियावानिति मनु-

स्मीति विज्ञाननिवृत्तान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण स भवते भवति न भवतीत्येत-
 र्त्किमतिषाद्यतीत्य सर्धानन्यान्वादितुं शीलमस्पेत्यतिवादी । यस्त्वेवं साक्षा-
 दात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वानतिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव
 । नान्यदस्तीति हृष्टं तदा किं ह्यसावतीत्य वदेत् । यस्य त्वपरमन्यद्दृष्टमस्ति
 । स हृदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यत्र पश्यति नान्यच्छृणोति
 । नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किंचाऽऽत्मक्रीड आत्मन्येव च क्रीडा
 क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः । तथाऽऽत्मरतिरात्मन्येव
 च रती रमणं प्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः । श्रीडा बाह्यसाधनसापेक्षा । रतिस्तु
 साधननिरपेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावाङ्मनध्या-
 नवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽर्थं क्रियावान् । समासपाठ आत्मरतिरेवं क्रियाऽस्य
 विद्यत इति । बहुव्रीहिमतुवर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचिच्चप्रियोत्रादिकर्म-
 ब्रह्मविद्ययोः समुच्चार्यमिच्छन्ति । तत्रैव ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन मुख्यार्-
 थवचनेन विरूप्यते । न हि बाह्यक्रीड आत्मरतिश्च भवितुं शक्तः । कश्चि-
 द्बाह्यक्रियाधिनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति बाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । न
 हि तस्मात्कश्चिद्योर्धुगपदेकत्र स्थितिः संभवति । तस्मादसत्प्रलपितमेवेतदनेन
 ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् । “अन्या वाचो विमुञ्चय ” “संन्यासयो-
 गात् ” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवेह क्रियावान्यो ज्ञानध्यानादिक्रि-
 यावान्सोऽभिन्नार्थमर्थादः संन्यासी य एवंलक्षणो नातिबाह्यात्मक्रीडं आत्म-
 रतिः क्रियावान्ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः ॥ ४ ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
 ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो
 हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

अधुना सत्यादीनि भिन्नोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधी-
 यन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येनानृतत्यागेन मृषावदनत्यागेन लभ्यः

वैकः प्रतीयते कथमुक्तं बहुव्रीहिमतुवर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यत इति । सत्वमसमासपाठे
 द्वयोरर्थवच्चमासीत्समासपाठे त्वन्यतरो मतुवतिरिच्यते विशिष्यते बाह्यक्रियानिवृत्ति-
 लामादित्यर्थः । एकदेशिव्याख्यामुद्गान्य निराचष्टे—केचिरित्यादिना । अनेन
 वचनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनं कियत इत्येतदसत्प्रलपितमेवेति योजना ॥ ४ ॥

सम्यग्ज्ञानसहकारीणीति । अत्र सम्यग्ज्ञानशब्देन वस्तुविषयावगतिफलावसानं

श्रांसव्यः । किंच तपसा हीन्द्रियमनएकाग्रतया “ मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येका-
 ग्रथं परमं तपः ” इति स्मरणात् । तद्धृद्यनुकूलमात्मदर्शनाभिमुखीभावात्पं-
 रमं साधनं तपो नेतरच्चान्द्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुपङ्गः
 सर्वत्र । सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण ।
 नित्यं सर्वदा नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र
 नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्यः । वक्ष्यति च-“ नयेषु जिह्ममनृतं
 न माया च ” इति । कोऽसावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्य इत्युच्यते । अन्ता-
 शरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि स्वमवर्णः शुभ्रः
 शुद्धो यमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो यतनशीलाः संन्यासिनः क्षीण-
 दोषाः क्षीणक्रोधादिचित्तमलाः स आत्मा नित्यं सत्यादिसाधनैः संन्या-
 सिभिर्लभ्यत इत्यर्थः । न कादाचित्कैः सत्यादिभिर्लभ्यते । सत्यादिसा-
 धनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ५ ॥

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देव-
 यानः । येनाऽऽक्रमन्त्युपयो ह्याप्तकामा यत्र तत्स-
 त्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः । न हि सत्यानृतयोः
 केवलयोः पुरुषानाश्रितयोर्जयः पराजयो वा संभवति । प्रसिद्धं लोके सत्यवादि-
 नाऽनृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं सत्यस्य चलवत्साधनत्वम् । किंच
 शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशयत्वम् । कथम् । सत्येन यथाभूत-
 वादव्यवस्थया पन्था देवयानारूपो विततो विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः । येन
 पन्था ह्याक्रमन्ति क्रमन्त ऋषयो दर्शनवन्तः कुहकमायाशाठ्याहंकारदम्भानृतव-
 जिता ह्याप्तकामा विगततृष्णाः सर्वतो यत्र यस्मिंस्तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तम-

वाक्यार्थज्ञानमुच्यते । अवगतिफलस्य स्वकार्येऽविद्यानिवृत्तौ सहकार्यपेक्षासंभवात् ।
 अतोऽपरिपक्वज्ञानस्य सत्यादीनां च परिपक्वविद्यालाभाय समुच्चय इष्यत एव । नैता-
 वता भास्कराभिमतसिद्धिः । परिपक्वविद्यायाः सहकार्यपेक्षायां मनाभावात् । ततः
 कर्मसंश्लेषप्रवणाद्देवादीनां कर्मविहीनानां मुक्तिप्रवणाच्चेति ॥ ६ ॥

कुहकं परवञ्चनम् । अन्तरन्यथा गृहीत्वा बहिरन्यथा प्रकाशनं माया । शाठ्यं विम-
 धानुसारेणापदानम् । अहंकारो मिथ्याभिमानः । दम्भो धर्मध्वजित्वम् । अनृतमयथा-

साधनस्य संबन्धि । साध्यं परमं प्रकृतं निधानं पुरुषार्थरूपेण निर्धीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथाऽऽकम्पन्ति स सत्येन वितत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६ ॥

बृहच्च तद्विषयमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्म-
तरं विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्य-
त्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

किं तर्कधर्मकं च तदित्युच्यते—बृहन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यादिसाधनं सर्धतोऽप्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयंप्रभमनिन्द्रियगोचरमत एव न चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्याचिन्त्यरूपम् । सूक्ष्मादाकाशादेरपि तत्सूक्ष्मतरं निरति-
शयं हि सूक्ष्म्यमस्य सर्धकारणत्वाद्दिभाति विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते । किंच दूराद्विमलप्रदेशात्सुदूरे विमलप्रदेशे वर्ततेऽविदुषाम-
त्यन्तागम्यत्वाच्च ब्रह्म । इह देहेऽन्तिके समीपे च विदुषामत्यन्तत्वात् । सर्वा-
न्तरत्वाद्याऽऽकाशाद्याप्यन्तरभ्रुतेः । इह पश्यत्सु भवेनावत्स्वित्येताद्विहितं-
स्थितं दर्शनादिक्रियावत्त्वेन योगिभिर्लक्ष्यमाणम् । क गुहायां मुद्दिच्छण-
याम् । तत्र हि निगूढं लक्ष्यते विद्वद्भिः । तथाऽप्याविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते
तत्रस्यमेवाविद्वद्भिः ॥ ७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा
कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तंतस्तु
तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते । यस्मान्न चक्षुषा गृह्यते केन-
चिदप्यरूपत्वात्नापि गृह्यते वाचाऽनभिधेयत्वात् चान्यैर्देवैरितरिन्द्रियैः ।
तपसाः सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा वैदिकेनाग्निहोत्रादि-
कर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य ग्रहणे साधनमित्याह—
ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं चाद्यावि-
षयरागादिदोषकलुषितममसन्नमशुद्धं सन्नावबोधयापि नित्यं संनिहितमप्यारम-

दृष्टमायणम् । एतैर्देवैर्निर्मिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सत्यस्य निधानं यदुक्तं तदनुनिवेशयत इत्याह—किं तर्कधर्मकं च तदिति ॥ ७ ॥
ज्ञानप्रसादेनेति । अत्र ज्ञानेतेऽर्धोऽननेति व्युत्पत्त्या मुद्दिच्छयते । ध्यायमानो
ज्ञानप्रसादं लभते । ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मानं पश्यतीति क्रमो द्रष्टव्यः । संशयादिमल-
रहितस्य प्रमणज्ञानस्यैव तत्त्वसत्ताकरहेतुत्वाद्दृष्टवानक्रियायाः प्रमितिसाधनत्वाप-
त्तिद्वैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्त्वं मलावनद्धमिवाऽऽदर्शम् । विलुलितमिव सलिलम् । तद्यदेन्द्रियविषय-
संसर्गजनितेरागादिमलकालुष्यापनयनादादर्शसलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं
शान्तमवतिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वो
विशुद्धान्तःकरणो योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं यस्मात्तत्तस्मात्तु तपात्मानं पश्यते
पश्यत्युपलभते निष्कलं सर्वावयवभेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनवानु-
पसंहृतकरण एकप्रेण मनसा ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः
पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

यमात्मानभेदं पश्यत्येषोऽणुः सूक्ष्मश्चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः ।
कासौ । यस्मिन्शरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा माणापानादिभेदेन संविवेश
सम्पद्यप्रविष्टस्त्वस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः । कीदृशेन चेतसा
वेदितव्य इत्याह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं न्यासं
येन शरीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाभिना । सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतना-
वत्प्रसिद्धं लोके । यस्मिन् चित्ते क्लेशादिमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त
आत्मा विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः काम-
यते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कामां-
स्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकापः ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

य एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वा-
 वासिलक्षणं फलमाह । यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति संक-
 ल्पयति महामन्यस्यै वा मवेदिति विशुद्धसत्त्वः क्षणिकेश आत्मविधिर्मला-
 न्तःकरणः कामयसे याथ कामान्प्रार्थयते भोगास्ते तं लोकं जयते माम्भोति
 तांश्च कामान्संकल्पितान्भोगान् । तस्माद्विदुषः सत्पसंकल्पत्वादात्मज्ञमात्म-
 ज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं ह्यर्चयेत्पुनयेत्पादमसालनशुश्रूषानमस्कारादिभिर्भू-
 तिकामो विभूतिर्पच्छुः । ततः पूजार्ह एवासौ ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति
 शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदति-
 वर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

यस्मात्स वेद जानामीत्येतद्योक्तलक्षणं ब्रह्म परममुत्कृष्टं धाम सर्वकामा-
 नामाश्रयमास्पदं यत्र यस्मिन्ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्त्वं जगन्निहितमर्पितं
 यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धम् । तमप्येवमात्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामा
 विभूतिवृष्णावर्जिता ममुक्षवः सन्त उपासते परमिव सेवन्ते ते शुक्रम नृवीजं
 यदेतत्प्रसिद्धं शरीरोपादानकारणमतिवर्तन्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तो न
 पुनर्योनिं मसर्पन्ति । “ न पुनः कचिद्रति करोति ” इति श्रुतेः । अतस्तं
 पूजयेदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते
 तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनीस्त्वैहव सर्वे
 प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्वर्णयति । कामान्यो ह्यष्टा-
 द्दष्टविषयान्कामयते मन्यमानस्तद्गुणाधिन्दैवानः प्रार्थयते स तैः कामभिः
 कामैर्धर्मधर्ममष्टचिहेतुभिर्विषयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र । यत्र यत्र
 विषयमाप्तिनिमित्तं कामाः कर्मसु पुंरुषं नियोजयन्ति तत्र तत्र तेषु तेषु विष-

सगुणविद्याफलमपि निर्गुणविद्यास्तुतये प्ररोचनार्थमुच्यते—यं यमिति ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ १ ॥

१ ग. क. च. श. "मिच्छतः । त" । न. म. "मिच्छन्ततः । २ ग. क. च. श. "ह्यवि" ।

३ छ. न. "स्तयमानः । ४ ग. क. च. श. न. "लभिति । नि" ।

येषु तैरिव कामैर्बेष्टितो जायते । यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पर्याप्तकाम
आत्मकामत्वेन परि समन्तत आस्ताः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृता-
त्मनोऽविद्यालक्षणादपररूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्यया
यस्य तस्य कृतात्मनस्त्वैव तिष्ठत्येव शरीरे सर्वे धर्माधर्म मृच्छिहेतवः
प्रविच्छीयन्ति बिलयमुपयान्ति नश्यन्तीत्यर्थः । कामास्त्वज्जन्महेतुविनाशात्
जायन्त इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा
विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तच्छाभाय प्रवचनादय उपाया बाहु-
ल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते । योऽयमात्मा व्याख्यातो यस्य लाभः
परः पुरुषार्थो नासौ वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा
न मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा श्रवणेने-
त्यर्थः । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव परमात्मानमेवैष विद्वान्वृणुतेः प्राप्तु-
मिच्छति तेन वरणेनैव परमात्मा लभ्यो नात्येन साधनान्तरणे । नित्यलभ्य-
स्वभावत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैव आत्माऽवि-
द्यासंछन्नां स्वां परां तनुं स्वात्मवत्त्वं स्वरूपं विवृणुते प्रकाशयति प्रकाश

परमार्थतत्त्वविज्ञानादिति । निषयेषु यथास्थितदोषदर्शनात्पर्याप्तकामः क्षीणरागो
विरुद्धलक्षणायाऽऽत्मकानस्याऽऽत्मानुमुत्सर्गैव वशीकृतचित्तस्य विषयेभ्यः कामा निवृत्ता
एव भवन्तीत्यर्थः सान्दर्भ्या इव गम्यते । स्वहेतुविनाशात्पुनः काना न जायन्त इति
जातानां ज्ञानं विनाऽपि क्षयसंभवादित्यर्थः ॥ २ ॥

न बहुना श्रुतेनेति । उपनिषद्विचारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । तेन वरणेनेति कथं व्याख्यातं
यत्तदोर्निर्लक्ष्यं साधनविषयायाः प्रस्तुतत्वाद्दित्यर्थे ब्रूमः । परमात्माऽस्मीत्यभेदानुसं-
धानं वरणम् । तेन वरणेनैव आत्मा लभ्यो भवति । बहिर्भूतेन(ण) तु शतशोऽपि
भवनादौ क्रिदमाणे न लभ्यते । अतः परमात्माऽस्मीत्यभेदानुसंधानं परमात्मजननं
पुरस्कृत्यैव अथगादि संसादनीयमिति भावः । अथवाऽयमेव परमात्मानं वृणुते तेन पर-
मात्मना मुमुक्षुरूपव्यवस्थितेन वरणेनाभेदानुसंधानलक्षणेन प्रार्थनेन कृत्वा लभ्यः पर-

इव घटादिविद्यार्था सत्यामाधिर्षवीत्यर्थः । तस्मादन्वयस्पागेनाऽऽत्मलाभसा-
धनेनाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

नायमात्मा ब्रह्महीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-
पसो वाऽप्यलिङ्गात् । एतेरुपायैर्यतते यस्तु
विद्वांस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

आत्ममार्थिनासहायभूतान्येतानि च साधनानि ब्रह्ममपादतपांसि लिङ्ग-
युक्तानि संन्याससहितानि । यस्मादयमात्मा ब्रह्महीनेन ब्रह्मरोगिणेनाऽऽ-
त्मनिष्ठाजनितधीर्ब्रह्महीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपत्न्यादिविषयमङ्गनि-
विषयमादान् । तथा तपसो वाऽप्यलिङ्गाद्विङ्गनात् । तपोऽत्र ज्ञानम् ।
लिङ्गं संन्यासः संन्यासरहितो ज्ञानात् लभ्यत इत्यर्थः । एतेरुपायैर्ब्रह्म-
मपादसंन्यासदानैर्यतते तस्वरः सन्नपतते यस्तु विद्वान्विवेकवात्मविषय
विदुष एव आत्मा विशते संपविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

संप्राप्तैरेनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो धीत-
रागाः प्रशान्ताः । ते सर्वमं सर्वतः प्राप्य
धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

वेदान्तविज्ञानमुनिश्रितार्थाः संन्यासयोगा-
यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्त-
काले परामृताः परिमुरूपन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

किंच वेदान्तजनिताविज्ञानं वेदान्ताविज्ञानं तस्पर्यः परमात्मा विज्ञेयः
सोऽर्थः मुनिश्रितो येषां ते वेदान्तविज्ञानमुनिश्रितार्थाः । ते च संन्यासयो-
गात्सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगायतनो यतन-
शीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां संन्यासयोगात्तं शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्म-
लोकेषु । संसारिणां ये मरणकालास्ते परान्तास्तानपेक्ष्य मुमुक्षुणां संसाराव-
साने देहपरित्यागकालः परान्तकालस्तस्मिन्परान्तकाले साधकानां बहुत्वा-
द्ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेकवद्दृश्यते प्राप्यते वा । अतो
बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्मणीत्यर्थः । परामृताः परममृतममरण-
धर्मकं ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते परामृता जीवन्त एव ब्रह्मभूताः परामृताः
सन्तः परिमुरूपन्ति परि समन्तात्पदीपनिर्वाणवद्घटाकाशवच्च निवृत्तिमुप-
यान्ति परिमुरूपन्ति परि समन्तात्परिमुच्यन्ते सर्वे न देशान्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते ।

शङ्कनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य च ।

पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवर्ता गतिः ॥

“ अनध्वगा अध्वमु पारयिष्णवः ” इति श्रुतिस्मृतिभ्यो देशपरिच्छिन्ना
हि गतिः संसाराविषयैव । परिच्छिन्नमाधनसाध्यत्वात् । ब्रह्म तु समस्त-
त्वान्न देशपरिच्छेदेन गन्तव्यम् । यदि हि देशपरिच्छिन्न ब्रह्म स्यात्मूर्तद्र-
व्यवदाद्यन्तवदन्याश्रितं सावयवमनित्यं कृतकं च स्यात् । न त्वेवंविधं ब्रह्म
भवितुमर्हति । अतस्तस्मात्सिद्धं नैव देशपरिच्छिन्ना भवितुं युक्ता अपि चाविद्या-
दिसंसारवन्धापनयनमेव मोक्षमिच्छान्ति ब्रह्मविदो न तु कार्यभूतम् ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे
प्रति देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च
आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकी भवन्ति ॥ ७ ॥

नेष्कर्त्तव्यसाहित्यं तु विवाहितं प्रदीपस्य वर्तिकृतावच्छेदध्वंसे यथा तेजःसामान्यता-
पतितस्तद्वदित्याह— प्रदीपनिर्वाणवदिति । पदं पादन्यासप्रतिबिम्बं न दृश्येतामा-
वादेवेत्यर्थः । अध्वस्त्विति । संसाराध्वनां पारयिष्णवः पारयितुं समापयित्वाभिच्छ-
न्तीति समाप्तिकामा अनध्वगा भवन्तीत्यर्थः । तर्कतोऽपिहैव मोक्षो वक्तव्य इत्याह—
देशपरिच्छिन्ना इत्यादिना ॥ ६ ॥

किंच मोक्षकाले या देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः स्वां स्वां प्रतिष्ठां गताः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयायहुवचनम् । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याका या अन्त्यमश्रपरिपठिताः प्रसिद्धा देवाश्च देहाश्रयाश्चक्षुरादिकरणस्याः सर्वे प्रतिदेवतास्वादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः । यानि च पुमुष्णुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव क्षीयमाणत्वाद्विज्ञानमयस्याऽऽत्माऽविद्याकृतमुद्बन्नाशुपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवादिह मविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव विज्ञानमयेनाऽऽत्मना । अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । त एते कर्माणि विज्ञानमयस्याऽऽत्मोपाधयपनये सति परेऽव्ययेऽनन्तेऽक्षये ब्रह्मण्याकाशफल्पेऽभेऽजरेऽनन्तरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽबाधेऽद्वये शिवे शान्ते सर्वे एकी भवन्त्यविशेषतां गच्छन्त्येकत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्ये घटाद्यपनय इवाऽऽकाशे घटाद्याकाशाः ॥ ७ ॥

यथा नयः स्थन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

किंच यथा नद्यो गङ्गानद्याः स्थन्दमाना गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रे प्राप्यास्व-
मदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति नाम च रूपं च नामरूपे विहायः
हित्वा तथाऽविद्याकृतनामरूपादिमुक्तः सन्निवदान्परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं
पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

स्वाः प्रतिष्ठाः प्रति गता भवन्तीति भूताशानां भौतिकानां च महामूर्तेषु स्या
दर्शितः । अन्त्यमश्रुति । ब्राह्मणग्रन्थे पद्यप्रश्ने प्राणाद्या याः कलाः पठिता इत्यर्थः ।
मायामयमहाभूतानामंशावच्छेदेषुर्वाविद्यामयमृतसुदमेः प्रातिस्विकैरदृष्टसहस्रैः प्राति-
स्विकाः प्राणाद्य आरम्यन्ते । ते च कर्मासिद्धेर्देवैः सूर्यादिभिरधिष्ठावन्ते । कर्मणो
भोगेनावसाने ते देवाः स्वस्थानं गच्छन्ति । यद्य प्रातिस्विकं, स्वाविद्याकार्यं तद्य सर्वं
वक्ष्येव संपद्यत इत्याह—यानि चेत्पादिना ॥ ७ ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव प्रथति
नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरति शोकं तरति
पाप्मानं गुहाग्रान्धियो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥९॥

ननु श्रेयस्येनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवा-
दिनां च विघ्नतो ब्रह्मविदप्यन्तां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव । न । विघ-
घैव सर्वप्रतिघ्नधस्यापनीतत्वात् । अविद्याप्रतिघ्नधमात्रो हि मोक्षो नान्यः
प्रतिघ्नधः । नित्यत्वादात्मभूत्वाच्च । तस्मात्स यः फलित्वै वै लोके तत्प-
रमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्तां गतिं गच्छति । देवैरपि तस्यं
ब्रह्ममाप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुम् । आत्मा ह्येषां स भवति । तस्मा-
द्ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मैव भवति । किंच नास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति । किंच
तरति शोकमनेकेष्टवैफल्यनिमित्तं मानसं संतापं जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति ।
तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गुहाग्रान्धियो हृदयाविद्याग्रान्धियो विमुक्तः
सकृमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदयग्रान्धिरित्यादि ॥ ९ ॥

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्-क्रियावन्तः श्रोत्रिया
ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।
तेपामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधि-
वयैस्तु चर्षिम् ॥ १० ॥

अयेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते । तदेत-
द्विद्यासंप्रदानविधानमृचा मन्त्रेणाभ्युक्तमभिमकाशितम् । क्रियावन्तो ययो-
क्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः । श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः
परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकर्षिमेकर्षिनामानमसिं जुह्वते जुह्वति श्रद्धयन्तः
॥ ९ ॥

एतद्ग्रन्थद्वारावविद्याप्रदानेऽयं विधिराधर्वाणिकानामिति प्रकृतपरामर्शकादेतच्छब्दादव-
गम्यते । ग्रन्थद्वारेण विद्यायाः प्रकृतत्वसंप्रदानं सर्वत्र ब्रह्मविद्यासंप्रदानमिति सूचयन्नाह-

श्रद्धावानाः सन्तो ये तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत्
 ज्ञयाच्छिरोव्रतं शिरस्याग्निधारणलक्षणम् । ययाऽधर्वणानां वेदव्रतं प्रसिद्धम् ।
 येस्तु यैश्च तच्चीर्णं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च ॥ १० ॥

तदेतत्सत्यमृपिरङ्गिराः पुरोवाच नैत-
 दच्चीर्णव्रतोऽधीते । नमः परमक्र-

पिभ्यो नमः परमक्रपिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरेति शान्तिः ।

इत्यथर्षवेदीया मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यमृपिरङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं शौनकाय विधिवदुपसं-
 न्नाय पृष्टवत् उवाच । तद्वदन्योऽपि तथैव श्रेयोयिने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधि-
 षदुपसन्नाय ब्रूवादित्यर्थः । नैतद्ग्रन्थरूपमच्चीर्णवोऽचरितव्रतोऽप्यधीते न
 पठति । चीर्णव्रतस्य हि विद्या फलाय संस्कृता भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या
 सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संवाप्ता तेभ्यो नमः परमक्रपिभ्यः ।
 परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षवस्तेभ्यो
 भूयोऽपि नमः । द्विर्वचनभक्त्यादारार्यं मुण्डकसमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डकोपनिषदाख्ये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्रोविन्द्विमगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्राजकाचा-
 र्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतावापर्वणमुण्डको-
 पनिषद्ब्राह्म्यं समाप्तम् ॥

एतां ब्रह्मविद्यां वदेवेति ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति धीनस्वरमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीपरानन्दज्ञानरिराचिने मुण्डकोपनि-
 षदाप्त्याख्यादानं समाप्तम् ॥

अथ नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिका ।

नारायणपदद्वंदं नारायणपरायणः ।

नरं नारायणं नत्वा नरो नारायणाह्वयः ॥ १ ॥

आथर्वणरहस्येषु नानाशास्त्रान्वितेषु च ।

तनुते तनुवाक्येन निगूढार्थप्रदीपिकाम् ॥ २ ॥ युग्मम् ।

चीर्णे शिरोव्रतेऽध्येयं तेन मुण्डकमुच्यते ।

खण्डषट्कं त्रिमुण्डं च शौनकीयं श्रुतेः शिरः ॥ ३ ॥

तत्रोपनिषदां तावदनुबन्धचतुष्टयम् ।

मेसावतां प्रवृत्त्यर्थं गतिं दध्मो गुरुक्तिवः ॥ ४ ॥

अत्र क्षुद्रोपनिषत्स्वष्टाविंशतिर्यथर्वशास्त्रीयानि । तदुक्तमथर्वपरिशिष्टे—‘अष्टा-
विंशत्युपनिषदानि ब्रह्मवेदस्य । १ मुण्डाः । २ मन्त्राः । ३ ब्रह्मविद्या ।
४ क्षुरिका । ५ चूलिका । ६ अथर्वशिरः । ७ अथर्वशिखा । ८ गर्भोपनि-
षत् । ९ महोपनिषत् । १० ब्रह्मोपनिषत् । ११ प्राणाग्निहोत्रम् । १२
नादविन्दुः । १३ ब्रह्मविन्दुः । १४ अमृतविन्दुः । १५ ध्यानविन्दुः । १६
सेजविन्दुः । १७ योगशिखा । १८ योगतत्त्वम् । १९ नीलरुद्रः । २०
फालाग्निरुद्रः । २१ तापिनी । २२ एकदण्डी । २३ संन्यासविधिः । २४
आरुणिः । २५ हंसः । २६ परमहंसः । २७ नारायणोपनिषदम् । २८ वैतथ्यं
च’ इति । उपनिषद्ज्ञानं तादर्थ्याद्ब्रह्मोऽप्युपनिषदुच्यते । तस्य विषयो ब्रह्म
प्रयोजनं मुक्तिः प्रयोजनेन विद्यायाः प्रकाश्यप्रकाशकलक्षणः संबन्धः । साधन-
चतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी । साधनानि यथा—इदामुत्तमार्थकलमोगविरागो नित्या-
नित्यवस्तुविवेकः अमदमादिसंपन्नमुमुक्षुत्वं चेति । विद्यायाः साधनाधिकृताने-
दनायाऽऽख्यायिकारूपमितिहासमाह—ब्रह्मा देवानामिति । ब्रह्मा विरञ्चिः ।

ब्रह्मा विरञ्चिद्विजयोर्ऋत्विक्चन्द्रार्कयोगयोः ।

ब्रह्म प्रोक्तं तपोऽध्यात्मवेदजातिषु सूरिभिः ॥ इति विश्वः ।

देवा इन्द्रादयः । अध्यात्मम् । ब्रह्माऽऽत्मा । देवा वागादयः । मविष्टाऽऽ-
श्रयः । सर्वविद्याभिष्यक्तित्वेत्वात् । अथर्वशब्दोऽहारात्तो नान्तश्च । प्राह
कथितवान् । छन्दसि फालानियमः ॥ १ ॥

प्रवदेत मावदत् । अङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने । सोऽङ्गिरा भरद्वाजाय भरद्वाजगो-
त्राय सत्पवद्नाम्ने । परा निर्गुणब्रह्मप्रतिपादिका । अवरा वर्माधर्मसाधने-
त्तत्फलगुणब्रह्मप्रतिपादिका । तयोः कर्मधारये परावरा ताम् । यद्वा—यस्मा-
त्परस्मादवरेण प्राप्ता परावरा ताम् ॥ २ ॥

विधिवदुपसङ्गः समित्पाण्यादिघर्मणोपागतः ॥ ३ ॥

इति विद्ये वेदितव्ये इति यच्च ब्रह्मविदो वदन्तीत्यन्वयः । तत्राऽऽह—परा-
चैत्रापरा चेति । अपराऽवरेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वर्गादिफलसर्वज्ञानसाधनविषयाऽपरेत्याह—ऋग्वेद इत्यादिना ।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इति स्मृत्युक्ताः । ब्रह्मवेदोऽथर्ववेदः । अथर्ववेद इत्येवं वा पाठः । इति-
हासादीनि पञ्चाऽऽचार्षेर्न व्याख्यातानि तेन प्रसिप्तानीति गम्यते । अप-
परेति । परा विद्या ब्रह्मसाक्षात्कारः । न तु तद्वैतभूतो वाक्यसंदर्भोऽपि परा
विवक्षिता । अन्यथा ऋग्वेदादिवाङ्मता न स्यात् । तथा हि ब्रह्म प्राप्यते ।
तदाह—येति ॥ ५ ॥

अद्रेश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयमग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयम् । यद्वा । अद्रेश्यमदृश्यं
चक्षुरविषयम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' ण्यत्, छान्दस ऋकारस्य रेभावः । अग्रा-
ह्यमिन्द्रियान्तराविषयम् । अगोत्रममूलम् । अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम् ।
अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । नित्यमविनाशि । विभुं विविधं भवति प्राणि-
भेदेन । सर्वगतं व्यापकम् । परिपश्यन्ति धीरा यथा सा परेत्यन्वयः ।
यदपेक्ष्य स्वाभिन्नस्वभिन्नकार्यसृष्टिसंसारयोर्दृष्टान्ता यथोर्णनाभिरित्यादयः
पृथिवीपुरुषान्तास्त्रयः ॥ ६ ॥

ऊर्णनाभिर्लूताकीटः । गृह्णत उपसंहरति । ओषधयः स्वाभिक्षाः सतो
जीवतः केशलोमानि विजातीयानि ॥ ७ ॥

सृष्टौ ऋग्नियमार्थं मन्त्रमाह—तपसेति । तपो ज्ञानं 'यस्य ज्ञानमर्थं तपः'
इत्युक्तेः । चीयते बहु स्यामितीक्षणवद्भवति । ब्रह्माक्षरम् । अक्षमन्याकृत्वं
सर्वप्राणिसाधारणम् । प्राणो हिरण्यगर्भः । प्राणान्मनः संकल्पविकल्पसंश-
यनिर्णयाद्यात्मकम् । मनसः सत्यं भूतपञ्चकम् । सतो लोका लोकेभ्यः
कर्माणि तेषु चामृतं भोगं विनाऽनश्वरं फलं जायते ॥ ८ ॥

उक्तमेवार्थमुपसंहाररूपेण द्वितीयो मन्त्र आह—य इति । सर्वज्ञः सामान्यतो
वेत्ता । सर्वविद्विशेषतो वेत्ता । ज्ञानमर्थं ज्ञानविकारं तपोऽनायासलक्षणम् ।
ब्रह्म हिरण्यगर्भः । नाम देवदत्तादि । रूपं शुक्लादि । अन्नं व्रीह्यादि ॥ ९ ॥

इति श्रीनारायणविरचितार्थवैशेषीयमुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथ-

ममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनयोर्विद्ययोर्विषयो संसारमोक्षाविति वक्तुमुत्तरं ग्रन्थः । तत्र निर्वेदाया-
परविद्याविषयस्तावदुच्यते—तदेतत्सत्यमिति । सत्यमवितथं फलाविसंवादि ।
किं तत्सत्यमत आह- मन्त्रेष्विति । मन्त्रेषु प्रकाशितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि
कवयो वसिष्ठादयोऽपश्यन्ष्टवन्तो यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात् ।
यद्वा । तदेतत्सत्यमित्यस्योपसंहारः । सत्यमत्रार्थं त्रेतायामृग्यजुःसामस-
मूहे त्रेताख्ये युगे वा । बहुधा संतथानि कर्मिभिः क्रियमाणानि । अतो
युवं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामा
भवन्तः । एष वो युष्माकं पन्था मार्गः । सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणः ।
लोके लोवयते दृश्यते भुज्यते स लोकः कर्मफलम् । निमित्ते सप्तमी । कर्म-
फलप्राप्तय एष वो मार्ग इत्यर्थः १ ॥

कर्मप्रकारमाह—यदेति । लेलायते लोलं भवति चलत्याज्यभागान्तरैण
विनाऽग्निहोत्रे तदभावात् । अन्यत्राऽऽज्यभागयोर्मध्य आवापस्यान आहुतीः
प्रतिपादयेत् । अनेकाहमयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । तस्य च सम्य-
करणं दुष्करं विपत्तिबहुलं चेति वैराग्याय ॥ २ ॥

यस्येति । आग्रयणं शरदि वसन्ते च कर्तव्यः कर्मविशेषः । आसप्तमानिति ।
भूरादिसत्यान्तान्दिनरित । अप्राप्तिरेव लोकानां हिंसा । अथवा लोकाः पितृ-
पितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रपौत्राश्चाऽऽत्मना सह सप्त तान्दिनरित संवति-
विच्छेदात् ॥ ३ ॥

विशेषविध्वयमन्त्रैः सप्त जिह्वा अनुवदति—कालीति ॥ ४ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्र्याचरते कर्माऽऽचरति । आददायन्, आ
इत्यस्य चरतिना संबन्धः । देप् शोधने शन्नन्तः । आत्मनः सत्त्वशुद्धिं कुर्व-
न्कर्म करोतीत्यर्थः । अथवाऽनेकार्थाश्चेति दापतिरेव खण्डने वर्तते । इविः
शकलानि कुर्वन् । आददायन्नाददाना यजमानमाहुतयो वहन्तीत्याचार्या
व्याचख्युः । आहुतयस्तं नयन्ति वहन्ति सूर्यस्य रश्मयो मृत्वेति शेषः । क
नयन्तीत्यत्राऽऽह—यत्रेति । देवानां पतिरिन्द्रः प्रजापतिर्षा । आहुतीनां
स्वरूपमाह—सूर्यस्येति । इत्यंभूते तृतीया । राशिरूपेण रविराशिरूपाः सत्यो
वहन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कीदृश्यः । एतेहीत्युच्यतेवाऽऽहुतय आह्वयन्त्य इत्यर्थः । एषं मियां वाच-
मभिवदन्त्य इत्यन्वयः । अर्चयन्त्यः पूजयन्त्यः । प्रष्टलोकः स्वर्गः प्रक-
रणात् ॥ ६ ॥

एतत्कर्मफलनिर्दां निर्वेदायाऽऽह—इवा हीति । ज्ञानराहिता इति शेषः ।

पुत्रा. नाशोऽथ च पुत्रन्ते नश्यन्त्यनिश्या इत्यर्थः । हि यस्मादेतेऽहदा भवन्ताः ।
अष्टादशोक्तं षोडशात्विजः पत्नी . यजमानश्च तेषामुक्तं तत्साध्यमवरं केव-
लमन्ततो येषु यज्ञेषु कर्म वर्तते । यदुक्तम्—“सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमा-
कृत्विजः” इति । यद्वा । अवरं हीनं ज्ञानरहितं श्रेयः श्रेयस्कारणं ये जना
अभिनन्दन्ति मन्यन्ते । जरामृत्युं जरासहितं मृत्युम् ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरेऽविद्यारूप आधरणे स्वयं धीराः स्वयमेव धिय ईश्याः
मेरका गुरुनिरपेक्षा जङ्घन्यमाना भृशं पीड्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थजातौ
परियन्ति परितः स्वर्गनरकादौ यन्ति गच्छन्ति मूढा अज्ञा अन्येनैवाचेत-
नेन प्रकृतेन कर्मणा परियन्तीत्यन्वयः । यथाऽन्धा इति दृष्टान्तस्तेषामपि
विशेषणमन्धेनैव नीयमाना इति ॥ ८ ॥

वयमेव कृतार्था इत्यभिमानं कुर्वन्ति वाळा अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं
कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरामाभिभवनिभि-
चम् ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तमिष्टं यागादि शौचं कर्म । पूर्तं स्मार्तं वापीकूपतडागादि । सुकृ-
तेन भूत्वा पुण्येनोत्पद्य शरीरं लब्ध्वा । अनुभूत्वेति पाठे तु सुकृतेऽसति
कर्मफलमनुभूय । छान्दसो लयधभावः । इमं लोकं मनुष्यलोकं हीनतरं वा
मनुष्यतोऽपि हीने वा तिर्यङ्नरकादिलक्षणं कर्मशेषवशेन विशन्ति ॥ १० ॥

वानप्रस्थसंन्यासिनोर्युहस्थसाधूनां च विशेषमाह—तपःश्रद्धे इति । तपः
स्वाश्रमविहितं कर्म । श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषयास्तिक्यबुद्धिपूर्विका विद्या ।
तेषु च उपवसन्त्यपरिग्रहे तपःश्रद्धे श्रितास्तृतीयाश्रमिणो ये च शान्ता उपरत-
करणग्रामा विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधानाः सन्त उपवसन्ति भोगास्त्यजन्ति ।
ये च भैक्षचर्या चरन्तो यतप उपवसन्त्यपरिग्रहा इत्यन्वयः । तेषां फल-
माह—सूर्येति । सूर्यद्वारेणोत्तरेण पथा विरजाः क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्तः ।
रजःशब्दोऽत्राकारान्तः । ते सत्र प्रयान्ति यत्र सत्यलोकादौ सः पुरुषः
प्रयमजोऽव्ययात्माऽऽसंसारक्षयात् । एतदन्ताः संसारगतयोऽपरविद्या-
गम्याः ॥ ११ ॥

इदानीं साध्यसाधनरूपात्संसारोद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकार-
प्रदर्शनार्थमाह—परीक्ष्येति । निवेदमायाद्वैराग्यं गच्छेदिति विधिः । वैराग्ये
हेतुमाह—नास्तीति । कृतेन कर्मणाऽकृतो नित्यो लोको नास्ति । तद्विज्ञाना-
र्थमकृतनित्यमज्ञानार्थं स गुरुभेवाभिगच्छेत् । अनेन स्वयं धीरा इति परि-
हृतम् । समित्पाणिः पुनरुपनयनार्थम् । श्रोत्रिर्धश्छन्दोऽधीते । छन्दसः श्रोत्र-

भावो ब्रह्मप्रत्ययः । वाक्यार्थे वा पदवचनम् । प्रवक्तारमित्यर्थः । ब्रह्म-
निष्ठं ब्रह्मैकाग्रचित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उपसङ्गायोपगताय सम्यग्यथाशास्त्रं श्रमान्विताय घाहोन्द्रियोपरमपुक्ताय
येन विज्ञानेनास्तरमद्रेश्यादिविशेषणं पुरुषं पूर्णं पुरिशयं वाऽसत्यं परमार्थस्व-
भावंत्येन ज्ञानेन वेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रवृ-
त्त्यादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्प्राप्तशिष्यस्य निस्तारणम-
विद्यायाः इति भावः ॥ १३ ॥

इति-मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितमुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ -१ ॥

परविद्यादिपद्यब्रह्मविज्ञानार्थं उत्तरो ग्रन्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं
नामः प्रत्यक्षवत्सत्यमसरं प्रपञ्चेरिति दृष्टान्तमाह—यथेति । हे सोम्य सोमम-
र्हसि- फोमलत्वादिति सोम्यः, सोमाद्यः । इदं शौनके प्रत्यङ्गिरसोक्तं
संबोधनम् । विशुक्लिङ्ग इत्यत्र 'स्फुरतिस्फुलित्योर्निर्निविभ्यः' इत्यनेन
वैकल्पिकत्वात्प्रत्याभावात् । भावा जीवाद्यः । जीवोत्पत्तिस्तु घटाकाशस्यैव
महाकाशादौपाधिकी वेदितव्या ॥ १ ॥

दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्मत् । दिवि स्वात्मनि मघो वा दिव्यः ।
अलौकिको वा दिव्यः । सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तते सबाह्याभ्यन्तरः । अजः
सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे भावविकारा जायतेऽस्ति-
वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति चेति यास्कोक्ताः प्रतिपिदाः । यद्यपि
देहाद्युपाधिभेदेदृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु समाणः समनाः सेन्द्रियः
सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमादिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः
परमार्थदृष्टीनाममाणोऽक्रियाशक्तिरमनाः संकल्पादिज्ञानशक्तिरहितः । अनेन
सर्वजीवधर्मरहित इत्युक्तं भवति । अत एव शुभ्रः शुद्धः । अक्षरात्परतः
परस्मादक्षरादव्यक्तं प(कात्प)रः "अव्यक्तत्पुरुषः परः" इति मन्त्र-
वर्णात् ॥ २ ॥

कथं प्राणादयो न सन्तीत्यत्राऽऽह—एतस्मादिति । मत्तीयसे चैत्यपि द्रष्ट-
व्यम् । धारिणी दधात्यवश्यम् । 'आवश्यकाद्यमर्ण्ययोर्णिनिः' ॥ ३ ॥

न केवलं सर्वजनिहेतुरपि तु सर्वमयधेत्याह—अग्निरिति । आग्निर्गुणोकाः ।
"असौ वाक्-लोको गौतमाग्निः" इति श्रुतेः । मूर्धाऽस्योत्तमाङ्गम् । यस्य
विहृता उदयादितः मसिद्धा वेदा वाग्मृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य
सर्व-घन्तःकरणविकार एव जगत् । मनस्येव सुषुप्ते मलयदर्शनात् । जाग-
रितेऽपि तत्र एवाग्निर्विशुक्लिङ्गत्रादि प्रतिष्ठानादस्य च पदम्यां जाता पृथिवी ।

एष देवो विष्णुरन्तः प्रथमः शरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तः
रात्मा सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकरणात्मा ॥ ४ ॥

पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अप्यस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त
इत्याह—तस्मादिति । तस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपो द्युलोकोऽग्निस्तस्य
विशेषणं समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः
समिध्यते । ततो हि द्युलोकादिः पञ्चासोमापर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति ।
तस्मात्पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां तृतीयामौ संभवन्ति । ओषधिभ्यः पुरु-
षामौ हुताभ्य उपदानभूताभ्यः पुमानग्नी रेतः सिञ्चति योपितायां योपाग्नौ
पञ्चमेऽस्त्रिधाः त्वेवं क्रमेण वर्द्धीर्वह्यः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्सं-
प्रसूताः समुत्पन्नाः ॥ ५ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह—तस्माच्च इति । नियं-
तास्तरपादावसाना नियतास्तरपादा गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्रा ऋचः ।
साम पाश्चभक्तिर्कं सामभक्तिर्कं च रतोभादिगीतविशिष्टम् । अनियतास्तर-
पादावसानानि वाक्वरूपाणि यजूंषि । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा नियमवि-
शेषाः । यज्ञाद्यायूपा अग्निहोत्रादयः । ऋतवः सयूपाः । अत एव शिष्ट-
प्रयोगः अतुयज्ञारूपेभ्यश्चेति । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्वस्वान्ताः । संव-
त्सरः कालः । यजमानः कर्ता । लोकाः फलभूताः । ते विशेष्यन्ते । सोमो
यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान् । यत्र च सूर्यस्तपति । ते च दक्षि-
णोत्तरमार्गद्वयगम्या विद्वद्विद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

तस्मात्पुरुषादेवाः कर्माङ्गभूता बहुधा वस्वादिगणभेदेन सम्यक्प्रसूताः ।
साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पशवो ग्राम्या आरण्याश्च ।
वयांसि पक्षिणः । प्राणापानौ मनुष्यादीनां जीवनम् । वीहियवी हविरर्या ।
तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । श्रद्धाऽस्ति-
षययुद्धिः । सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थं वचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यम-
ष्टाङ्गभैद्युनवर्जनम् । विधियेति कर्तव्यता ॥ ७ ॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्यो-
तनानि ज्ञानानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषया विषयैर्हि समिध्यन्ते
प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि ‘ यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति ’ इति
श्रुत्यन्तरान् । सप्तमे लोका इन्द्रियस्थानानि । इमेग्रहणात्त वाद्याः ।
येषु चरन्ति प्राणा इति विशेषणात् किं प्राणापानादयो नेत्याह—
गुहाशयाः । प्राणाः गुहायां शरीरे हृदये या शेरते स्वापकाळ इति गुहा-

धया निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिभाणिभेदं शीर्षण्याः सर्वरूपा
बहुरूपाः ॥ ८ ॥

येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा
लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं स ह्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तत इत्यन्त-
रात्मा ॥ ९ ॥

विश्वं सर्वं न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किञ्चिदस्ति । अतो यत्पृष्ठं “ कस्मिन्न
भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ” इति तदुत्तरितम् । पुरुषे ज्ञाते
पुरुष एवेदं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति विश्वस्वरूपमाह । कर्म तपः ।
कर्माग्निहोत्रादि तपो ज्ञानं जडाजटात्मकं जगद्ब्रह्म परामृतमेव ततोऽन्यस्कार्यस्य
कारणान्यतिरेकात् । एतज्जगदात्मकं ब्रह्म सर्वपाणिनां हृदि निहितमपि तं
यो वेद सोऽविद्याग्रन्थिमज्ञानवासनां विकिरति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः
सन्हे सोम्य भियदर्शन ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमत आह—आविरिति । आविराविर्भूत-
प्रकाशं संनिहितवागाद्युपाधिभिर्ज्वलति यतो गुहाचरं गुहायां चरति हृदि
चरति दर्शनश्रवणादिप्रकारैः । महत्सर्वमहत्त्वात् । पदं पथते सर्वेणेति सर्व-
पदार्थास्पदत्वात् । कथं महत्पदमित्यत आह—अत्रैतदिति । अपि तं संनि-
वेष्टितं रचनाभाविचाराः । एजञ्चलत्पक्ष्यादि । प्राणन्मनुष्यपश्वादि । निमि-
षन्निमेषादिक्रियावत् । चकारादनिमिषश्च यत्तदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितमेतदा-
स्पदं सर्वस्य जानथ हे शिष्या अवगच्छत । सदसन्मूर्तामूर्तं स्थूलसूक्ष्मं
तद्द्रव्यतिरेकेण तयोर्भावाद्यत्प्रजानां विज्ञानादैन्द्रियकज्ञानात्परं दूरे वर्तते
पराञ्चि खानीति श्रुतेः । बरिष्ठमतिशयेनोह ॥ १ ॥

यदर्चिमदीप्तिमत् । अर्चिशब्द इकारान्तः । अणुभ्योऽणु स्थूलधियामग-
म्यत्वात् । लोका भूरादयो लोकिनो मनुष्यादयः । स प्राण इत्यादि ।
अन्तश्चेतन्यो हि प्राणेन्द्रियसंघातः प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणा-
दीनामन्तश्चेतन्यमक्षरं तत्सत्यमदितयं तद्देहव्यं मनसा भावयितव्यमित्यर्थः ।
हे सोम्य सोमाद्यश्छन्दसि ‘सोममर्हति यः’ इति सूत्रेण । विद्धि विद्धं कृर्व-
क्षरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेदव्यमत आह—धनुरिति । औपनिषदमुपनिषत्सु मयं ज्ञानमुपासनि-
श्रितं संततामिध्यानेन तनुकृतं शुद्धिलक्षणं संपथीत संधानं कुर्यात् । प्राप-

म्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं
कृत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदाह—मणव इति । धनुर्यथा शरस्य लक्ष्ये प्रवेशकारणं
तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमभ्यस्यमान ओंकारः । अयं मन्त्रो
ध्यानविन्दौ चाऽऽम्नातः । आत्मा जलसूर्यकादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्ववोध-
प्रत्ययसाक्षी ब्रह्म पूर्वोक्तमक्षरमममत्तेन वाद्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवार्ज-
तेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियणैकाग्रचित्तेन ब्रह्म लक्ष्यं वेद्ध्यं वेधनादूर्ध्व
शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति तथा देहाद्या-
त्मप्रत्ययतिरस्कारेणाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः । लक्ष्यं सर्वगतं चैवे-
त्यादि, ऋग्धनुर्धनुर्वाणेनेत्यादि च मन्त्रद्वयं कचिदार्थपाठे दृश्यते न सर्वत्रेति
न शिष्टैर्व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थमित्यभिप्रायेणाऽऽह—
यस्मिन्निति । ओंत्वं समर्पितं माणैर्वागादिभिः करणैर्जानय जानीत हे शिष्या
आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं ज्ञात्वाऽन्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ परित्यजत ।
यतोऽमृतस्यैव सेतुर्मोक्षस्य सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तमेव
विदित्वेतिश्रुत्यन्वरात् ॥ ५ ॥

संहताः संप्रविष्टाः । यत्र यस्मिन्हृदये नाख्यस्तत्रेति शेषः । स एष प्रकृत
आत्मा चरते चरत्यन्तर्हृदयमध्ये जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्वधनु-
विषाभिरवात् । वदन्ति च लौकिका हृष्टो जातो मुग्धो जात इति । ओमि-
त्येषमोकारालम्बनाः सन्तो ध्यायथ चिन्तयथ पाराय परकूलायतमसः पर-
स्तात् ॥ ६ ॥

संसारमहोदधिं तीर्त्वा यो गन्तव्यः परनिष्ठाविषयः स कस्मिन्प्रतिष्ठिव
इत्यत आह—यः सर्वज्ञ इति । सर्वं विन्दति लभते सर्ववित्तसामान्यविशेषभा-
वेन वा वेदनम् । दिव्ये सर्वबुद्धिप्रलयशोतके ब्रह्मपुरे ब्रह्मणश्चैतन्यस्य
स्थाने हृदयपुण्डरीके व्योम्पाकाशे पुण्डरीकमध्यस्थे प्रसिद्धित उपलभ्यः ।
मनोमयो वृत्तिभिरेव विभाव्य इति । मन्त्रपाठित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणानां
शरीरान्तरं प्रति मायकः । प्रतिष्ठितोऽभे मत्पदं मुख्यमानेऽभेन विना देह-
त्वागात् । हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य हृदयावस्था-
नेन छात्मनः स्थितिरने तदात्मतत्त्वं विशिष्टं शास्त्राचार्योपदेशजनितेन
ज्ञानेन श्रमदमघ्यानवैराग्यसंस्कृतेन परि सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा
विभेक्तिः ॥ ७ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह—भिद्यत इति । हृदयग्रन्थिरविद्यावासना-
मचयो बुद्ध्याथयः “ कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ” इति श्रुत्यन्तरात् ।
कर्माणि मात्तनान्यपवृत्तफलानि न त्वेतज्जन्मारम्भकारीणि पवृत्तफलत्वात् ।
पराचरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना । तस्मिन्साक्षाद्दहमस्मीति
दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुरुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि । हिरण्ये ज्योति-
र्भवे बुद्धिज्ञानमकाशे पर उत्कृष्टे परमात्मस्वरूपोपलब्धिस्यानत्वात् । कोशे
कोशतुल्ये पुण्डरीके विरजमविद्यादेपरजोमलवर्जितं निष्कलं निरवयवमत
एव शुभ्रं ज्योतिरग्न्यादीनामपि प्रकाशकमेवंविधं पचदात्मविदस्तादात्म्य-
मत्ययानुसारिणो नेतरे याद्व्यमत्ययानुसारिणः । अत्र “ न तत्र चन्द्रार्कवपुः
प्रकाशते ” इति श्लेषको मन्त्रस्तस्यार्थः । प्रकाशते भासकं भवति । न चान्ति
वाता व्यापारं न कुर्वन्ति । देवता न यान्ति देवानामप्यगम्यम् ॥ ९ ॥

यत्र स्वरूपे भूतिभावना यज्ञफलमदा तत्कथं ज्योतिषां ज्योतिरत आह-
न तत्रेति । भाति प्रकाशयति । तस्य स्वतःप्रकाशनसामर्थ्याभावात् । यथा
जलोन्मूकाद्यभिसंयोगादाग्निं दहन्तपनुदहति न स्वतस्तत्तस्यैव भासा दीप्त्या ।
सर्षपिदं सूर्यादि जगद्विभाति । यज्ञ एवं तदेव ब्रह्म भाति भासयति कार्य-
गतेन विविधेन भासाऽ(सनेना)तस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वमवगम्यते । नहि-
स्वतोऽविद्यमानभासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । घटादीनामग्न्यावभासकत्वा-
दर्शनात् । भारूपाणां त्वादित्यादीना तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

मतिपादितमक्षरं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति—ब्रह्मैवेति । प्रसूतं
प्रगतं नामरूपवदवभासमानमित्यर्थः । किं बहुना । ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं ब्रह्म
वरिष्ठमुक्तमम् । अब्रह्मपत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वाभिव सर्षपत्ययो
ब्रह्मैवेकं परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषदीपिकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयाः खण्डः ॥ ९ ॥

इति नारायणविरचितायां मुण्डकोपनिषदीपिकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥१॥

परा विद्योक्ता यथा तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते । यदधिगमे
हृदयग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽऽत्यन्तिको विनाशः स्यात् । तद्दर्शनो-
पायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अथेशानो तत्सहकारीणि
सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । माथान्येन तत्सन्निधि-
रणं ना(त्रा)त्यन्तदुःखम्राद्यत्वात्कृतमपि प्रकारान्तरेण क्रियते तत्र सूत्र-

भूतो मन्त्रः परोऽयमुपन्यस्यते—इति सुपर्णोति । और्विभक्तेरात्वं । छान्दसम् ।
 द्वौ सुपर्णो सहैव सर्वदा युक्तौः सखायौ समानाख्यानी समानामिव्यक्ति-
 कारणौः तावैवंभूतौ समानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतयैकं । वृक्षमुच्छेदसामा-
 न्याच्छरीरम् । और्वद्वयं छेदने । परिपस्वजाते परिस्वक्तवन्तौ सुपर्णा-
 विवैकवृक्षं फलोपभोगार्यम् । तयोर्मध्येऽन्य एकोऽविद्याकामकर्मवासना-
 श्रवलिङ्गोपाधिरात्मा । पिप्पलं कर्मफलं स्वादु । प्रियमरुपुपभुङ्क्तेऽविवेकता ।
 नाशन्ननशन्नन्य ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो यः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वो-
 पाधिरीश्वरो नाशाति । मेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वस-
 चामात्रेण सन्नमिवाकशीति, पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि तस्य मेर-
 पितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

समाने तत्रैव वृक्षे पुरुषो भोक्ता जीवो निभयो निश्चयेन मग्नोऽलातुंरिव
 सामुद्रे जलेऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराकान्तोऽनीश्या दीनभावोऽनी-
 शा तथा शोचति संतप्यते, मुह्यमानोऽनेकेरनर्थप्रकारैरविवेकितया चिन्तामापद्य-
 मानः । जुष्टं सेवितमनेकैर्षोणमार्गैः कर्मभिश्च यदा पश्चिमन्काले पश्यति
 ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमीशितारमस्य महिमानं जगद्रूपम-
 स्यैव मम परस्यैव ममेश्वरस्येति यदेवं द्रष्टा तदा चीतशोको भवतिः सर्वस्मा-
 च्छोकसागरादिमुच्यते हृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अन्योऽपि मन्त्रः सभिस्तरमिमभेवार्थमाह—यदेति । यदा पश्चिमन्काले
 पश्यति विद्वानसाधकः पश्यते पश्यति क्वमवर्णी स्वयंज्योतिःस्वभावं ब्रह्मयोनिं
 ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ तं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं साम्प्रमद्वयलक्षणम् ॥३॥

सर्वभूतैः सर्वभूतैर्ब्रह्मादिस्त्वन्वयपर्यन्तैः । इत्यंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूत-
 प्रकारः सर्वतामा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं भूतस्यं यः
 साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण भवते
 भवति । न भवतीत्येतत्किमादिवादी, अतीत्य सर्वानन्मान्कदितुं शीलमस्येत्य-
 तिवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं माणस्य मार्गं विजानन्सोऽतिवादी न भवती-
 त्यर्थः । सर्वं यदाऽऽत्मैव नान्पश्यतीति ह्यं तदा किं पुनरसावधीत्यं वदे-
 धस्य त्वपरमन्यददृष्टमस्ति सः तदतीत्यं वदति । अयं तु विद्वानात्मानोऽन्यथ
 पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानात्यतो नातीत्यं वदति । किंच । आत्म-
 श्रीदो नःपुत्रकलत्रादिषु कीदृति । आत्म-तिरात्ममीतिः । श्रीदो पाद-
 साधनसोपेक्षा । रतिस्तु साधननिरपेक्षा वागविषयमीतिमात्रमिति विशेषः ।

क्रियावाङ्मनश्चानध्यानवैराग्यादिक्रियायुक्तः । समासान्तपोठ आत्मरतिरेव क्रीडा
तद्युक्तः । एषः संन्यासी 'ब्रह्मविदामध्यात्मनिष्ठानां धरिष्ठो गरिष्ठः श्रेष्ठः ॥४॥

इदानीं सत्यादीनि धिसोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि विदधाति-सत्येनेति ।
मृपावदनत्यागेन तपसा " मनसश्चेन्द्रियाणां च दौकाद्यं परमं तपः " इति
स्मृतिः । तेन तपसा तदेवाऽऽत्मदर्शनानुकूलं न चान्द्रापणादि । सम्यग्ज्ञाने
नेने यथाभूतात्मदर्शनेन । नित्यमिति सर्वत्र संबध्यते । कासावात्मा य एतैः
साधनैर्लभ्यतेऽत आह-अन्तःशरीर इति । शरीरमध्ये हृदयाकाश इत्यर्थः ।
ज्योतिर्भयो रुषमवर्णाः शुभ्रः । शुद्धः क्षीणदोषा रागद्वेषमोहरहिताः ॥ ५ ॥

सत्याख्यसाधनस्य स्तुतिमाह-सत्यमेवेति । सत्यवाङ्मयवि नानृतं नानृ-
तवादीत्यर्थः । सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो
विस्तीर्णाः । येन यथाभूतसत्यवर्तिस्त्वेनाऽऽकपन्त्याकपन्त ऋषयो दर्शनव-
न्त आप्तकामा विगततृष्णा यत्र यस्मिन्सत्यवर्तिस्त्वे तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्यो-
त्तमसाधनस्य संबन्धि साध्यं परमं प्रकृतं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत
इति निधानं वर्तते । तत्र च येन यथा कपन्ति सत्येन वितत इति पूर्वेषु
संबन्धः ॥ ६ ॥

किं 'तद्ब्रह्म किं धर्मकं चेत्यत आह-बृहच्चेति । विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण
भाति दीप्यते । दूरात्सुदूरेऽविदुषामगम्यत्वात् । अन्तिके समीपे विदुषामात्म-
त्वात् । सर्वान्तरत्वाच्च । पश्यत्सु चेतनावत्स्विहैव न दूरे निहितं स्थितं
गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् ॥ ७ ॥

देवैरिन्द्रियैः । असाधारणमुपलब्धिसाधनमाह-ज्ञानेति । आत्मावद्योचेन
विशुद्धसत्त्वो निर्मलान्तःकरणस्ततस्त्वस्मात्सत्त्वाभिष्कलमवयवभेदराहितं
ध्यायमानश्चिन्तयन् ॥ ८ ॥

कासो चेतसा वेद्योऽत आह-यस्मिन्निति । यस्मिन्शरीरे हृत्पत्रे माणो वायुः
पञ्चषा व्यानादिभेदेन । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्यत आह-माणैरिति ।
माणैः सहोन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं क्षीरमिव स्नेहेन
काष्ठमिषामिना-सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके । यस्मि-
न्चित्ते विशुद्धे शोकादिमलविमुक्ते विभवति विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना भवत्या-
त्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

य एवं सर्वात्मानमात्मत्वेन मतिपक्षस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिर्लक्षणं
फलमित्याह-यं यमिति । लोकं पित्रादिलक्षणं संविमात्रि संकल्पयति । जयते

प्रामोति । स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्ति-
गुन्त इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । अर्चयेत्पादप्रक्षालनशुश्रूषणनमस्कारादिभिः ॥१०॥

इति मुण्डकोपनिषद्पिकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥१॥

सोऽर्चको वेद जानाति यथोक्तलक्षणं ब्रह्म धाम सर्वकामानामास्पदं
निहितमपितम् । यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धं पुरुषमात्मज्ञं परमिच्च
देवमकामा विभूतितृष्णारहिताः सन्तः शुक्रं वीजं शरीरोपादानकारणमतिव-
र्तन्त्यदिगच्छन्ति घीरा घीमन्तः । अपुनर्भवमिच्छंस्तं पूजयेदिति भावः ॥१॥

कामत्याग एव प्रधानं साधनमिति दर्शयति-कामस्य इति । मन्यमानस्वत्त-
दुणांश्चिन्तयमानः । कर्मभिः काम्यकर्मभिस्तत्र तत्र स्वर्गनरकादौ पर्याप्तकाम-
स्याकामत्वेन परि समन्तत आप्ताः कामा येन तस्य कृतात्मनो विद्यया
परेण रूपेण कृत आत्मा यस्येहैव तिष्ठत्येव शरीरे कामा जन्महेतवः प्रविष्टी-
यन्ति नश्यन्ति ॥ २ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तर्हि ब्रह्माभाय प्रवचनादयं उपाया
वाहुल्येन कर्तव्या इति भास इदमुच्यते-नायमिति । प्रवचनेन वेदशास्त्रा-
ध्ययनवाहुल्येन मेघया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या वहुना श्रुतेन भूयसा तात्प-
र्यावधारणेन । केन तर्हि लभ्यत इत्यत आह-यमेवेति । यं साधकमेवाऽऽ-
त्मा वृणुते वरं देदाति कृपयति तेन लभ्यः “ यं साधु निनीपति तं साधु
कारयति यमसाधु निनीपति तमसाधु कारयति ” इति श्रुत्यन्तरात् । कं
वृणुत इति चेत्तत्र तन्त्रेणेदमेवोचरम् । यं मसिद्धमात्मानमेव साधको वृणुते
भजति । वृद्धं संभक्तौ संभक्तिः सेवा । तेन लभ्यः “ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य
सिद्धिं विन्दति मानवः ” इति स्मृतेः । तस्मादन्यत्यागेनाऽऽत्मलाभमार्थ-
नैवैकाग्रतयाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः । विवृणुते मकाशयत्यविद्यावच्छिन्ना
स्वां वनुम् ॥ ३ ॥

आत्ममार्थनासहायभूतानि च साधनानि यलाभमादत्तपांसि लिङ्गयुक्तानि
संन्याससहितानीत्याह--नायमात्मा बलहीनेनेति । बलहीनेनाऽऽत्मनिष्ठां ज-
नितधीर्बहीनेन प्रमादात्पुत्रपश्वाद्यासङ्गनादलिङ्गनात्संन्यासरहिताचपसो ज्ञा-
नान् । एतेरुपायेर्वलाभमादसंन्यासगानैर्दिशान्विदेक्यात्मावित्तस्य विदुष एव
आत्मा जीवो ब्रह्माख्यं धाम विशते प्रविशति ॥ ४ ॥

कथं ब्रह्म प्रविशतीत्याशङ्क्यैतिद्येनोचरयति--संप्राप्येति । कृतात्मानः
परमात्मरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । सर्वगतं सर्वव्यापि सर्वदा सर्वत्र
प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेन युक्तात्मानो नित्यं समाहितस्वभावाः

सर्वमेव समस्त्वं शरीरपातकाल आविशन्ति भिन्नघटायांकाशबदविद्याकृतो-
पापिपरिच्छेदं जहाति ॥ ५ ॥

ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । एकोऽप्यनेकबद्धदृश्यत इति षड्वचनम् । तेषु
परान्तकालः संसारावसाने देहपरित्यागकालस्तस्मिन्काले परामृताः परममृतं
ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते जीवन्मुक्ताः सन्तः परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्घ-
टाकाशवच्च मुच्यन्ति ब्रह्मणि निवृत्तिमुपशान्तिं न देशान्तरे गमनमपेक्षन्ते ।

शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य वा ।

पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवर्ता गतिः ॥ ६ ॥

किञ्च मोक्षकाले या देहारम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः प्रतिष्ठाः स्वानि
कारणानि गता भवन्ति । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकाः प्रश्नोपनिषदि पद्य-
श्लोकास्ता यथा—

कलाः षोडश भूतानि प्राणोऽक्षं जन्म कर्म च ।

श्रद्धा यज्ञस्तपो मन्त्रा मनोमात्रं शरीरकम् ॥ इति ॥

षोडशं शरीरं तु पतितं तिष्ठति । देवाश्चक्षुरादिकरणाद्यधिष्ठातारः प्रतिदे-
वतास्वादित्यादिषु गता भवन्ति । कर्माण्यमवृत्तफलानि विज्ञानमयथाऽऽ-
त्माऽविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन यत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बव-
दिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वादयो विज्ञानमयो विज्ञानमाय
आत्मा तिष्ठत उपाध्यपनये सति सर्वे परेऽव्यये ब्रह्मण्येकी भवन्त्यविशे-
षत्वमापद्यन्ते जलाद्याभारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्यादौ । घटाद्यपनय
इवाऽऽकाशो महाकाशे ॥ ७ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह— यथेति । अस्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति
परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः मसिद्धा अतः क्लेशानामन्वतमेनान्येन वा देवादिना
विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छेन्न ब्रह्मैवेति चेन्न । विद्ययैव सर्वम-
तिबन्धस्यापनीतत्वादविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यप्रतिबन्धो नित्य-
त्वादात्मभूतत्वाद्येत्यादिप्रतिपाद्योऽऽह—स य इति । वेद साक्षादहमस्मीति विजा-
नाति यः स ब्रह्मैव भवति । नान्यां गतिं गच्छति देवैरपि तस्य ब्रह्ममार्गं प्रति
विघ्नो न शक्यते कर्तुमात्मा ह्येषां स भवति तस्माद्ब्रह्मैव भवति । फला-
न्तरमाह— नास्येति । फलान्तरं तरतीति, तरति जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति
गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यः ॥ ९ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंपदानविद्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते-तदेतदिति ।
 ऋचा मन्त्रान्तरेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितं क्रियावन्तोः यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ता
 ब्रह्मनिष्ठाः अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकऋषिनामा-
 नमसि जुह्वते जुह्वति । श्रद्धयन्तः श्रद्धा कुर्वन्तः सन्तस्तेषामेव संस्कृतात्मनां
 पाप्मभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत्- द्रव्याच्छिरोव्रतं शिरस्यभिधारणदक्षणं
 मसिद्धं व्रतम् ॥ १० ॥

तदेतदक्षरं सत्त्वं-पुरा-पूर्वमुवाच-शौनकाय-विधिष्वदुपसन्नाय पृष्टवते निग-
 दितवान् । अन्योऽपि तथैवोपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । एतद्ग्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽ-
 व्रतो नार्थिते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि संस्कृता-फलाय विद्या भवतीति ।
 समाप्ता ब्रह्मविद्या । सा चेभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण समाप्ता तेभ्यो
 नमः परमर्षिभ्यः परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते
 परमर्षस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विरुक्तिरत्यन्तादरार्थी । शिरस्यभिधारण-
 व्रतादस्य ग्रन्थस्य मुण्डकोपारुखा मसिद्धा ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति तृतीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ ३ ॥

नारायणेन-रचिता शंकरोक्त्युपजीविना ॥

अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका-मुण्डके शुभा ॥ १ ॥

इति श्रीनारायणविरचिताऽथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्दी-

पिका समाप्ता ॥

**अथास्यां मुण्डकोपनिषदः खण्डान्तर्गतमन्त्रप्रतीकानां
वर्णानुक्रमणिका ।**

मन्त्रप्रतीकानि	मु.	ख.	ग.	घ.	मन्त्रप्रतीकानि	मु.	ख.	ग.	घ.
अ.					तपःश्रद्धेये ह्युपवसन्ति १	२	१	१	१६
अग्निर्मूर्धा चक्षुषी ... २	१	१	४	२३	तस्माच्च देवा बहुधा २	१	७	२४	
अतः समुद्रा गिरयश्च २	१	२	२	२५	तस्मादाग्निः समिधः २	१	१	२३	
अथर्वणे यां प्रवदेत १	१	१	२	२५	तस्मादृचः सामं यजूंषि २	१	१	२४	
अरा इव रथर्थाभौ २	२	२	६	२९	तस्मै स विद्वानुपसन्नपि १	२	१	१८	
अविद्यायामन्तरे ... १	२	२	८	१५	तस्मै स होवाच ... १	१	१	४	१६
अविद्यायां बहुधा १	२	२	९	१५	द.				
आविः संनिहितम् २	२	२	१	२६	दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष २	१	१	२०	२०
इ.					द्वा सुपर्णा सयुजा... ३	१	१	१	३४
इष्टापूर्ते मन्यमाना १	१	१	१०	१६	ध.				
ए.					धनुर्गृहीन्वौपनिषदम् २	२	२	३	२८
एतस्माज्जायते प्राणः २	१	१	३	२१	न.				
एतेषु यश्चरते १	२	२	५	१४	न चक्षुषा गृह्यते. ३	१	१	८	३९
एषोऽणुरात्मा धेतसा ३	१	१	९	४०	न तत्र सूर्यो भाति २	२	२	१०	३३
एकैहीति तमाहुतपः १	२	२	६	१४	नायमात्मा प्रवचनेन ३	२	२	३	४२
क.					नायमात्मा बलहीनेन ३	२	२	४	४३
कामान्यः कामयते ३	२	२	२	४१	प.				
काली कराली च १	२	२	४	१४	परीक्ष्य लोकान्कर्मचि-				
ग.					तान् १	२	२	१२	१७
गताः कलाः पञ्चदश ३	२	२	७	४४	पुरुष एवेदं विधम् २	१	१	१०	२५
ग.					स्रवा द्यौते अदृदाः १	२	२	७	१५
तत्रापरा ऋग्वेदः १	१	१	५	६	मणवो घनुः शरो २	२	२	४	२८
तदेतस्सप्तमृषिः ३	२	२	११	४७	प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैः ३	१	१	४	३६
तदेतस्सप्त्यं मन्त्रेषु १	२	२	१	११	घ.				
तदेतस्सप्त्यं यथा २	१	१	१	१९	बृहच्च तद्विष्यम् ३	१	१	७	३९
तदेतदृषाऽऽमुक्तम् ३	२	२	१०	४६	ब्रह्मा देवानां प्रथमः १	१	१	१	४
तपसा धीयते मया १	१	१	८	९	ब्रह्मैवेदमृतम् ... २	२	२	११	३३

मन्त्रप्रतीकानि	मु.	ख.	म.	पृ.	मन्त्रप्रतीकानि	मु.	ख.	म.	पृ.
मिचते हृदयग्रन्थिः	२	२	८	३१	वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिः				
यत्तदद्वैश्यमग्राह्यम्	१	१	६	७	तार्थाः	३	२	१	४४
यथा नद्यः स्यन्दमानाः	१	२	८	४५	शौनको ह वै महाशालः	१	३	१	
यधोर्णानाभिः सृजते	१	१	७	८	सः				
यदर्भिमद्यदणुभ्यः	२	२	२	२७	सत्यमेव जयति....	१	१	६	३८
यदा पश्यः पश्यते....	३	१	३	३६	सत्येन लभ्यस्तपसा	३	१	५	३७
यदा लेलायते ह्यर्चिः	१	२	२	१२	सप्त प्राणाः प्रभवन्ति	२	१	८	२५
यं यं लोकं मनसा ...	३	१	१०	४०	समने वृक्षे पुरुषः	३	१	२	३५
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य	१	१	९	१०	स यो ह वै तत्परमम्	३	२	९	४१
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य	२	२	७	३०	स वेदैतत्परमम् ...	३	२	१	४१
यामिन्द्यौः प्रापिषी....	२	२	५	२९	संप्राप्यैनमृषयः	३	२	५	४३
यस्याग्निहोत्रमदर्शम्	१	२	३	१३	ह.				
					हिरण्ये परे कोशे	२	३	९	५१

समाप्तिमगमदिः वर्णालुक्रमणिका ।

९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि-भाष्यवृत्तिभ्यां समेतानि ।...	४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता-सटीकरामानुजभाष्ययुता । ...	७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाशः-किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिकृतः ।	६	१२
९४ संस्कारपद्धतिः-अभ्यंकरोपाह्वभास्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
९५ काश्यपशिल्पम्-महेश्वरोपादिष्टम् ।	३	१
९६ करणकौस्तुभः-ऋष्यदैवज्ञविरचितः ।	०	९
९७ मीमांसादर्शनम्-सतन्ववार्तिकशावरभा० भागपट्कात्मकम् । २५		९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयः-अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्-	”	”
९९ भास्करीयबीजगणितम्-नवाङ्कुराटीकासहितम् । ...	२	०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः-नागेशभट्टविरचितः । कुण्डार्कयुतः । १		१०
१०१ शांकरपदभूषणम्-पर्वतेइत्युपाह्वरघुनाथशास्त्रिकृतं द्विभा०	८	५
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्-भागद्वयात्मकम् ।	९	४
१०३ श्रुतिसारसमुद्धरणम्-गिर्यपरनामकतोदकाचार्यप्रणीतम् ।	०	१३
१०४ त्रिंशच्छ्लोकी-टिप्पणीविवृतिभ्यां समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थः । २		१५
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्-आश्वलायनाचार्यप्रणीतम् ।	२	१२
१०६ दशोपनिषदः-मूलमात्राः ।	२	०
१०७ लीलावती-श्रीमद्भास्कराचार्यप्रणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभागा । ३		०
१०८ व्या०महाभाष्यम्-(अङ्ग.) पतञ्जलिबि.प.उ.यु.द्विभागम् । ४		४
१०९ श्रीमद्भगवद्गीताप्रथमाध्यायौ-म.अभ्यंकरटीकायुतौ ।	२	३
११० अहगणिताध्यायः-(पूर्वार्धः)भास्क०कृतः। भाष्यटीकोपेतः । २		८
१११ कायपरिशुद्धिः-म. अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीता ।	१	४
श्रीमत्पद्मपुराणम्-महापुराणान्तर्गतं चतुर्भागात्मकम् । ... २०		०
सिद्धान्तदर्शनम्-महर्षिवेदेव्यासप्रणीतं निरञ्जनभाष्ययुतम् । १		४
आधानपद्धतिः-किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिभिः कृता । १		१४
पश्वाल्भमीमांसा-किंजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिविरचिता । ०		१०
शिवभारतम्-कंवांन्द्रपरमानन्दविरचितम् ।	१	०